

Schrijfonderwijs op o.b.s De Hobbitstee, een nieuwe koers.

Cornélie Bogerd-Klute

2010

Cornélie Bogerd-Klute
Studentnummer: 2135372

Master Special Educational Needs (Master SEN)
Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg
Leerroute: RT
Begeleid door: Joep M.C.G. van Vugt
juni 2010

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Inleiding	6
Hoofdstuk 1. Aanleiding en probleemstelling	7
1.1 De beginsituatie	7
1.2 Het komen tot de onderzoeksvraag met de daarbij behorende deelvragen	9
1.3 De huidige situatie	10
1.4 De gewenste situatie	11
Hoofdstuk 2. Theoretische onderbouwing	13
2.1 Het voorbereidend schrijven	13
2.1.1 Basisvoorwaarden om tot voorbereidend schrijven te komen	14
2.1.2 Schrijfrijpheid	15
2.1.2.1 De ontwikkeling van het schrift	17
2.1.2.2 Letteren: werken met letters maar zonder te schrijven	17
2.1.2.3 Kapitalen	17
2.1.2.4 Kleine letters	18
2.1.3 Lezen en schrijven	19
2.1.4 Materiaalkeuze bij het voorbereidend schrijven	21
2.1.5 Conclusies en aanbevelingen t.a.v. het voorbereidend schrijven	22
2.2 Het aanvankelijk schrijven	23
2.2.1 Het ontkoppelen van leren lezen en leren schrijven	24
2.2.2 De leesletters, de schrijfletter en de blokletter	25
2.2.2.1 Over lees- en schrijfletters	25
2.2.2.2 De blokletters	26
2.2.3 Materiaalkeuze aanvankelijk schrijven	27
2.2.4 Conclusies en aanbevelingen t.a.v. het aanvankelijk schrijven	28
2.3 Het voortgezet schrijven	29
2.3.1 Kenmerken van een persoonlijk handschrift	30
2.3.2 Tijdsinvestering groep 7 en 8	31

2.3.3	Materiaalkeuze voortgezet schrijven (groep 7 en 8)	32
2.3.4	Conclusies en aanbevelingen t.a.v. het voortgezet schrijven	33
2.4	Deelschoolwerkplan en het leerlingvolgsysteem	34
2.4.1	Het schoolwerkplan t.a.v. het schrijven	34
2.4.2	Het leerlingvolgsysteem	35
2.4.3	Overzicht toetsen schrijven	36
2.4.4	Conclusies en aanbevelingen t.a.v. deelschoolwerkplan en het leerlingvolgsysteem	37
2.5	Over de pengreep en de juiste zit-schrijfhouding	38
2.5.1	Goede pengrepen	38
2.5.2	Verkeerde pengrepen	39
2.5.3	Het belang van een goede zithouding	41
2.5.4	De juiste stoel- en tafelhoogte	42
2.5.5	Het aanleren van een correcte zit-schrijfhouding	45
2.5.6	Conclusies en aanbevelingen t.a.v. de pengreep en de juiste zit-schrijfhouding	46
2.6	Linkshandigheid	48
2.6.1	De voorkeurshand vaststellen	49
2.6.2	Problemen van linkshandig (leren) schrijven	50
2.6.3	De extra aandacht voor de linkshandige leerling	50
2.6.4	Conclusies en aanbevelingen t.a.v. linkshandigheid	51
Hoofdstuk 3. Onderzoeksmethodologie		52
Hoofdstuk 4. Data analyses en resultaten		56
Hoofdstuk 5. Conclusies		68
5.1	Weer terug naar de onderzoeksvraag	68
5.2	Aanbevelingen voor o.b.s. De Hobbitstee op korte termijn	68
5.3	Aanbevelingen voor o.b.s. De Hobbitstee op lange termijn	70
Hoofdstuk 6. Evaluatie onderzoek		72
Literatuurlijst		75

Samenvatting

Schrijven kan iedereen...maar niet vanzelf!

Van tevoren had ik nooit gedacht dat het vak schrijven binnen het primaire onderwijs van zoveel betekenis zou zijn. Als leerkracht met bijna alleen ervaring in de bovenbouw had het vak meer een opvulfunctie van het zelfstandig werken dan daadwerkelijk een vak gelijkwaardig aan de vakken rekenen, spelling en (begrijpend) lezen. Jammer, want goed schrijfonderwijs aan kinderen heeft veel te bieden, ook in de hogere groepen. Ik had mij van tevoren niet kunnen indenken hoe breed het vak kan zijn, hoeveel verdieping er in kan zitten en waar zoveel winst te behalen zou kunnen zijn.

In mijn onderzoek ga ik breed in op het schrijfonderwijs binnen de verschillende bouwen maar met extra nadruk op het aanvankelijk en het voorbereidend schrijven. Vooral het ontkoppelingsproces tussen het leren lezen en het leren schrijven krijgt uitgebreid de aandacht, dit in paragraaf 2.1 en 2.2.

In hoofdstuk 1 zal ik eerst de beginsituatie op mijn school schetsen. Het schrijfonderwijs in de onderbouw, de middenbouw en de bovenbouw. Ook zal ik hier de onderzoeksvraag formuleren met de daarbij behorende deelvragen. Hierna volgt een overgang naar de huidige situatie evenals de gewenste situatie op openbare basisschool De Hobbitstee. Dit hoofdstuk geeft in het kort de aanleiding van mijn onderzoek weer met de daarbij behorende probleemstelling.

In hoofdstuk 2 volgt een theoretische onderbouwing. Als eerste start ik met het voorbereidend schrijven (paragraaf 2.1) aangezien dit hoort bij de eerste jaargroepen (groep 1 en 2, evenals de start van groep 3). Er wordt ingegaan op de doelstellingen van voorbereidend schrijven evenals de basisvoorwaarden om tot voorbereidend schrijven te komen. Hierbij komen de facetten aan bod die bij het voorbereidend schrijven horen: de schrijfrijsheid van kinderen, het letteren (werken met letters maar zonder te schrijven) en een belangrijk gedeelte is de paragraaf over het ontkoppelen van leren lezen en leren schrijven. Iedere paragraaf eindigt met conclusies en aanbevelingen.

Als logisch vervolg ga ik over op het aanvankelijk schrijven in groep 3 en 4 (paragraaf 2.2). Ook hier ga ik weer dieper in op het ontkoppelingsproces tussen het leren lezen en het leren schrijven.

Hierna is in paragraaf 2.3 het voortgezet schrijven aan de orde (groepen 5 tot en met 8). Hierin komen apart de doelstellingen van de jaargroepen 5 en 6 en de doelstellingen van de jaargroepen 7 en 8 aan bod. Ook de tijdsinvestering in de groep 7 en 8 worden besproken.

In de volgende paragrafen ga ik in op specifieke zaken die bij het vak schrijven horen. In paragraaf 2.4 zijn dit het deelschoolwerkplan en het leerlingvolgsysteem ten aanzien van schrijfonderwijs. Ook volgt er een overzicht van schrijftoetsen (paragraaf 2.4.3).

De pengrepen en de juiste zit-schrijfhouding komen in een aparte paragraaf aan bod omdat deze aan de basis liggen van goed schrijfonderwijs. Het is belangrijk om hier uitgebreid bij stil te staan. Deze zijn terug te vinden in paragraaf 2.5.

Als laatste volgt er nog een theoretische onderbouwing over linkshandigheid (paragraaf 2.6).

In hoofdstuk 3 Onderzoeksmethodologie volgt er een korte verantwoording waarom ik gekozen heb voor het houden van de enquête, de interviews en de literatuurstudie. In hoofdstuk 4 Data analyse en resultaten ga ik verder in op deze enquête en de daarbij behorende vragen. Ook de uitkomsten van de enquête zullen worden weergegeven.

Met hoofdstuk 5 eindig ik door het beschrijven van mijn conclusies en de aanbevelingen naar aanleiding van dit onderzoek aan o.b.s. De Hobbitstee.

Inleiding

Dit onderzoek gaat over de schrijfontwikkeling van kinderen binnen het primair onderwijs.

Op o.b.s. De Hobbitstee ontdekten wij, dat op het gebied van schrijfonderwijs, wij duidelijk nog in de kinderschoenen staan en dat er op veel gebieden op een eenvoudige wijze ten goede kan worden veranderd.

Als leerkracht van groep 8 en werkzaam binnen de Remedial Teaching van de school merkte ik dat de handschriften van de leerlingen steeds zwakker werden en nadat ik gesproken had met directie en het gehele team ondervond ik dat ik hier niet alleen in stond. Iedereen zag noodzaak tot verbetering en er was grote wil om tot verandering te komen. Dit zowel binnen de kleuterbouw, als bij de groepen 3 tot en met 8.

De motorische vaardigheden waarover kinderen beschikken leren zij spelenderwijs. En dit geldt niet in het minst voor (leren) schrijven. Jonge kinderen willen graag leren schrijven en dat is al terug te zien bij de kleutertekening. Schrijven (en tekenen) is een vorm van uitdrukking geven aan gedachten en gevoelens. Zodra een peuter schrijfmateriaal kan vasthouden zal hij enthousiast aan de gang gaan om met eenvoudige lijnen te laten zien wat hij wil zeggen.

Als kleuter zal het kind meer op zoek gaan om naast het tekenen ook te leren vormgeven met letters, woorden en schrijfpatronen. Het leren van een goed, eigen handschrift is een zeer gestructureerd proces dat zeker een aantal jaren zal duren. Dit is vooral van toepassing op de groepen 3 en 4 binnen het primair onderwijs. In de hogere groepen zal het kind zijn schrift en zijn vaardigheid hiervan moeten onderhouden.

Als leerkracht heb je de grote verantwoordelijkheid om het kind te helpen met de ontwikkeling van een persoonlijk en goed leesbaar eigen handschrift.

Cornélie Bogerd-Klute

Culemborg, mei 2010

Hoofdstuk 1. Aanleiding en probleemstelling

1.1 De beginsituatie

In april 2009 constateerden de collega's van de bovenbouw (groep 6, 7 en 8) op openbare basisschool de Hobbitstee dat het technisch schrijven van de leerlingen zichtbaar slechter werd in de werkschriften. In het schrijfschrift werd volgens het team nog voldoende geoefend met het lopend- en het blokschrift maar dit werd niet teruggezien in andere schriften buiten de schrijfschriften om. Veel van de leerlingen hanteerden ook niet meer het lopendschrift evenals het blokschrift. De eigen handschriften van de leerlingen waren veelal slordig tot onleesbaar. Niet alleen de werkverzorging maar zeer zeker ook het technisch schrijven van de leerlingen was onder de maat.

In de bovenbouw kwam een discussie opgang over het hanteren van een eigen handschrift. De meeste leerlingen bleken in groep 8 ook geen goed eigen handschrift te hebben ontwikkeld. Zij verwisselden hoofdletters met kleine letters midden in een woord, haalden verschillende handschriften door elkaar in woorden en zinnen en de resultaten waren over het algemeen onvoldoende naar onze eigen maatstaven. Dit gold voor zowel groep 6, 7 als 8.

In de bovenbouw werden tijdens de bovenbouwvergadering duidelijke afspraken op papier gezet die in iedere groep gehanteerd moesten gaan worden. De middenbouw raakte aangestoken en ging mee met deze basisafspraken over werkverzorging.

Na een tijd hier intensief meegewerkt te hebben kwamen wij als bovenbouw tot de conclusie dat de werkverzorging zeker vooruit was gegaan. De schriften waren netter op het oog, leerlingen waren zich meer bewust over regels ten aanzien van werkverzorging en er was weer één lijn wat betreft het werken in de schriften. Er werd minder gekrast, gestreept en leerlingen gebruikten weer een kantlijn! Wel werd geconstateerd dat de eigenlijke handschriften niet veel verbeterd waren. De conclusie werd dan ook snel getrokken dat dit waarschijnlijk in de basis al niet goed zat. Men ging eigenlijk voorbij aan de vraag of ook in de bovenbouw nog instructie nodig was bij de les technisch schrijven. De heersende gedachte was over het algemeen dat het technisch schrijven een zaak was van de groepen 3 en 4 en wellicht de kleuterbouw. Maar is dat ook zo?

Tijdens een algemene teamvergadering kwam er een discussie opgang. Leerkrachten van groep drie en vier gaven tekst en uitleg over hun (aanvankelijk) schrijfonderwijs. De leerkrachten van de kleuterbouw vertelden over hun visie ten aanzien van het voorbereidend schrijven. De bovenbouw gaf informatie over de invulling van het technisch schrijven in het ochtend-, dag- en weekrooster. Er was echter geen duidelijke reden te noemen waarom het aangeleerde niet beklifde. We volgden de schrijfmethode maar was dat voldoende?

'Lesprogramma's voor het technisch schrijven zijn in mindere mate ontwikkeld, omdat het schrijven meer is dan alleen een motorische taak. Schrijven is een voorbeeld van een meervoudige, complexe handeling, waarin naast fysische ook psychische processen van belang zijn voor een goed verloop van de schrijfbeweging.' (Van Engen, 1998, p. 26)

In overleg met directie, de intern begeleidster, de leerkrachten en de remedial teacher is toen besloten om onderzoek te doen waarom ons schrijfonderwijs niet (meer) voldoende toereikend was en hoe wij ons schrijfonderwijs op de Hobbitstee zouden kunnen verbeteren. Hoe wij onze leerlingen kunnen begeleiden in het schrijfproces en hoe wij ervoor kunnen zorgen dat onze leerlingen kunnen schrijven met een duidelijk leesbaar, vlot geschreven en goed verbonden hellend handschrift.

1.2 Het komen tot de onderzoeksvraag met de daarbij behorende deelvragen

Ik besloot om mijzelf eerst in ons schrijfonderwijs te gaan verdiepen en voor mijzelf en voor mijn onderzoek te achterhalen hoe iedere leerkracht het schrijfonderwijs in zijn of haar groep heeft ingevuld. Al gauw kwam ik erachter dat er tussen het schrijfonderwijs vanuit de vakliteratuur en het schrijfonderwijs in de praktijk op o.b.s. De Hobbitstee wel enig verschil zit. Mede door het lezen van de vakliteratuur van het technisch schrijven en de verschillende observaties en gesprekken die ik heb gevoerd met collega's kwam ik tot de volgende onderzoeksvraag:

Hoe kunnen wij op o.b.s. De Hobbitstee ons voorbereidend, ons aanvankelijk en ons voortgezet schrijven verbeteren zodat onze leerlingen groep 8 verlaten met een duidelijk leesbaar eigen handschrift en voldoende schrijftempo?

Deelvragen die hier uit voort kwamen zijn:

- *Waar moeten wij opletten wat betreft de (motorische) ontwikkeling van de leerlingen in verband met het schrijfonderwijs?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van voorbereidend schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van aanvankelijk schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van voortgezet schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van het versnellen van het schrijftempo?*
- *Wat zijn onze einddoelstellingen van ons schrijfonderwijs?*
- *Waar kunnen wij winst behalen ten aanzien van onze schrijfmethode, onze leermiddelen, de tijdsinvestering en onze schrijfmaterialen?*
- *Hoe kunnen wij onze linkshandige leerlingen voorzien van goed schrijfonderwijs?*

1.3 De huidige situatie

Om de huidige situatie in kaart te brengen ben ik in gesprek gegaan met de leerkrachten, de intern begeleider, de directie en de remedial teacher. Ik heb een online vragenlijst gemaakt die (bijna) ieder teamlid anoniem heeft ingevuld over het schrijfonderwijs in eigen groep en hun mening over het schrijfonderwijs op o.b.s. De Hobbitstee. De vragenlijst met de betreffende antwoorden van de teamleden komen nog uitgebreid terug in hoofdstuk 4: Data analyse en resultaten. In het **kort** is de huidige situatie als volgt:

Op de vraag in hoeverre de leerkrachten op de zit- en schrijfhouding van de leerlingen letten tijdens de schrijfles gaf maar één respondent aan dit altijd te doen. De meesten gaven 'vaak' aan, een enkeling soms.

De meerderheid gaf aan dat niet iedere leerling een juiste tafel- en stoelhoogte heeft. De helft van de respondenten gaf aan dat er niet altijd instructie wordt gegeven bij de schrijfles. Van de 4 kleuterjuffen gaf er één aan al in groep 1 bezig te zijn met schrijfpatronen en letters, drie gaven aan hier mee te starten in groep 2, het zij aan het begin, het zij in de laatste periode van groep 2.

Er is weinig tot geen kennis over het feit dat kinderen nog niet schrijfrijp kunnen zijn, een enkeling daargelaten. De helft van de respondenten gaf ook aan helemaal niet tot matig op de hoogte te zijn van de doelstellingen van het schrijfonderwijs. Van de 8 leerkrachten hadden er 6 geen idee wie de linkshandige leerlingen in de groep waren. Dit is een zeer beknopte samenvatting, deze en alle overige antwoorden komen nog uitgebreid terug in hoofdstuk 4.

1.4 De gewenste situatie

‘De leerlingen kunnen een duidelijk leesbaar, vlot geschreven en goed verbonden hellend handschrift schrijven.

Na 8 leerjaren mag het geschrevene gezien worden als een typisch persoonlijke grafische neerslag in conventionele tekens, als een uitdrukking van het innerlijk schrijfproces.’ (Van Engen, 1998, p. 15)

Deze gewenste situatie zal niet op korte termijn te realiseren zijn. Mijn verwachting is dat ons schrijfonderwijs een aantal jaren nodig zal hebben om vruchten af te werpen en goede resultaten terug te zien. In mijn onderzoek ga ik niet vertellen over de verschillende manieren van instructie geven ten aanzien van technisch schrijven. Ook zal ik niet het proces om tot een goede schrijffletter te komen voor de leerlingen beschrijven. In mijn onderzoek ga ik me vooral richten welke essentiële wijzigingen wij moeten doorvoeren binnen ons team en op onze school op het gebied van technisch schrijven om tot betere resultaten te komen. En misschien wel in het verlengde daarvan ook om tot betere leesresultaten te komen. Iedere leerkracht kan de handleiding lezen om een goede schrijfles voor te bereiden. Ik richt mij op het grotere geheel, beslissingen die leerkrachten niet als individu kunnen nemen en doorvoeren. Ik wil naar een andere manier van denken toe met betrekking tot het schrijfonderwijs op o.b.s. De Hobbitstee. Naar aanleiding van mijn onderzoek hoop ik op korte termijn deze veranderingen te zien voor een tevreden resultaat:

- Pas in de laatste periode van groep 2 af en toe werken met schrijfpatronen als leerlingen hier aan toe zijn.
- Werken met de schrijfrijsheidstest.
- Ontkoppeling van het lees- en schrijfonderwijs.
- In groep 3 tot de kerst alleen verder met het oefenen van schrijfpatronen.
- Pas (ruim) na de kerst verder met de schrijffletters. Misschien zelfs wel pas vanaf groep 4!
- In de kleuterbouw alleen werken met de kapitalen.
- Werken op het bord met een duidelijk verschil tussen de schrijf- en leesletter.
- Extra aandacht voor de linkshandige leerlingen.
- De terugkeer van de (verplichte) vulpen.

- Het technisch schrijven niet als zelfstandig werken gebruiken.
- Het technisch schrijven uit de vrijblijvende humeurgevoelige sfeer halen.
- Alertheid op een goede schrijfhouding en deze consequent blijven hanteren bij de leerlingen.
- Alertheid in een vroeg stadium (kleuterbouw) bij een verkeerde pengreep om deze nog te kunnen verbeteren.
- Altijd instructie bij de schrijfles in iedere groep.
- Een juiste stoel- en tafelhoogte voor iedere leerling.

Dit zijn in ieder geval de minimale punten die ik hoop te bereiken. Op de lange termijn hoop ik dat ons schrijfond onderwijs aan de gewenste situatie gaat voldoen. Ik hoop ook dat door de ontkoppeling van het lees- en schrijfond onderwijs de leesresultaten ook omhoog zullen gaan.

‘Vloeiend en leesbaar schrijven blijft nodig in een tijd van automatisering en informatisering. Schrijven vervult nog evenzeer als vroeger functies van communicatieve, structurerende en expressief-creatieve aard.’

(Van Engen, 1998, p. 27)

Hoofdstuk 2. Theoretische onderbouwing

Voor mijn onderzoek om de gewenste situatie te bereiken heb ik mij verdiept in de volgende aspecten van het technisch schrijven:

- het voorbereidend schrijven
- het aanvankelijk schrijven
- het voortgezet schrijven.

De pengreep en de zit- en schrijfhouding komen in een apart hoofdstuk aan bod.

Verder wil ik nog kort stilstaan bij linkshandigheid van leerlingen omdat uit mijn enquête is gebleken dat wij hieraan op school nog geen echte aandacht schenken en uit literatuuronderzoek blijkt dat dit wel degelijk van belang is.

2.1 Het voorbereidend schrijven

‘In de jaargroepen 1 en 2 krijgen de kinderen allerlei drie- en tweedimensionale motorische oefeningen aangeboden, die afgestemd zijn op hun motorische ontwikkelingsfasen. Als directe voorbereiding op het aanvankelijk schrijven worden de draai-, strek- en buigoefeningen voor beide handen en vooral die voor de vingers en de pols van de voorkeurshand uitgebreid met een aantal schrijfpatronen. Deze fase van het schrijfproces, waarbij ook schrijfpatronen het leren schrijven van letters en hun verbindingen gaan voorbereiden, wordt in groep 3 voorbereidend schrijven genoemd. Voorbereidend schrijven bestaat uit meer dan alleen maar het schrijven van schrijfpatronen.’(Van Engen, 1998, p. 49)

Doelstellingen voorbereidend schrijven volgens Van Engen (1998):

- Het kind voorbereiden op het methodisch leren schrijven van de letters, de verbindingen en de cijfers.
- De ontwikkeling van de oog-hand-coördinatie.
- De ontwikkeling van de ruimtelijke oriëntatie.
- De ontwikkeling van de spiergroepen in de hand en de vingers, waaronder het opponeren en roteren van de duim.
- De ontwikkeling van de fijne motoriek door middel van verschillende schrijfpatronen.
- De ontwikkeling van een goede zit- en schrijfhouding.
- De ontwikkeling van het schrijven met de voorkeurshand.

2.1.1. Basisvoorwaarden om tot voorbereidend schrijven te komen:

Op de Hobbitstee blijkt uit de enquête dat soms in groep 1 al gestart wordt met het voorbereidend schrijven. Voornamelijk het oefenen van schrijfpatronen. Maar het kind moet echter eerst aan een aantal basisvoorwaarden voldoen alvorens met het voorbereidend schrijven te kunnen starten. Deze zijn:

Algemeen

- Het kunnen interpreteren van gesproken taal, beheersing van de taal en ruimtelijke begrippen.
- De zintuigen moeten goed functioneren.
- Het geestelijk evenwicht van het kind. Het kind moet emotioneel in staat zijn om leerervaringen op te doen in een voortdurende wisselwerking met anderen.
- De motivatie om te leren
- Concentratievermogen moet toereikend zijn.

Specifiek

- Fijne motoriek: het vasthouden van het potlood en de besturing ervan vanuit de vingers en de duim.
- Oog-hand-coördinatie: de samenwerking tussen de ogen en de schrijfhand moet ontwikkeld zijn. Het zorgt ervoor dat het kind zich grafisch en in de ruimte kan bewegen.
- Kritisch waarnemen: kleine verschillen in lettervormen herkennen en kunnen schrijven.
- Ruimtelijke oriëntatie: het hebben van een ontwikkeld richtingsgevoel. Begrippen als: omlaag, omhoog, naar links, naar rechts, alleen met taal kunnen begrijpen.
- Visuele discriminatie: vormen van elkaar kunnen onderscheiden.
- Visueel geheugen: lettervormen en schrijfpatronen kunnen onthouden en vervolgens op- of na kunnen schrijven.
- Grove motoriek: een goed ontwikkelde grove motoriek is belangrijk voor de ontwikkeling van de schrijfmotoriek.
- Ontwikkelde handvoorkeur: weet met welke hand het kind begint te schrijven.

2.1.2. Schrijfrijpheid

‘Kinderen leren de eerste dag in groep 3 al schrijven terwijl ze daar nog helemaal niet aan toe zijn. Het is ongelooflijk wat voor antwoorden je krijgt als je vraagt waarom dat is. Scholen beroepen zich er bijvoorbeeld op dat de ouders willen dat het kind met een schriftje thuiskomt. Veel leerkrachten denken ook dat het lezen door schrijven wordt bevorderd. Dat is nooit bewezen.’ (Scholten, Pleinprimair, 2004)

Dat het schrijven van leeswoorden het lezen zou ‘ondersteunen’ is niet meer dan een hypothese. Deze hypothese is echter nog nooit bewezen. De Stichting LeerplanOntwikkeling (SLO) schrijft hierover in artikel ‘Leren lezen en begrijpen’ (2007) het volgende:

De veronderstelling dat spelling helpt bij het verbeteren van de leesprestaties is ook onhoudbaar gebleken. Kortom, er vindt geen transfer plaats tussen het lezen en spellen, en de kennis die bij beide processen wordt opgedaan is moeilijk te generaliseren en toe te passen in nieuwe situaties.

Op school leer je lezen, rekenen en schrijven. Vroeger was dit ook de volgorde van het onderwijs. Tegenwoordig wordt het schrijven echter niet meer uitgesteld maar vaak vanaf de eerste dag in groep 3 gekoppeld aan het lezen en geïnstrueerd. Soms wordt er al eerder meegewerkt onder de noemer ontluikende geletterdheid. Het is echter de vraag of de leerlingen hiermee gebaat zijn. Bij het aanleren van de leesvaardigheid en de schrijfvaardigheid van leerlingen moet rekening worden gehouden met de juiste volgorde van ontwikkeling van kinderen.

Als men kijkt naar een baby ziet men dat het kindje zijn omgeving opneemt en de taal die hij zal gaan spreken de hele dag hoort. Het kindje neemt de klanken op en zal deze gaan verwerken. Heel geleidelijk aan worden er verbanden gelegd en de structuur van de taal doorgrond. Nog langer duurt het voordat de baby aan een klank een concreet voorbeeld kan koppelen. Hierna gaat het kindje abstracte begrippen een plaats geven. Op een bepaald moment gaat het kind zelf klanken maken om gehoorde klanken na te bootsten.

Luisteren en spreken zijn twee heel verschillende processen, namelijk:

Het inputproces: het waarnemen van klanken. Het kind is hierbij passief. Het produceert zelf nog geen klanken maar is wel actief in de verwerking hiervan.

Het outputproces: het zelf produceren van klanken. Actief taal produceren.

Ook het abstractieniveau speelt een grote rol in de volgorde van verwerking. Een woord als 'boom' is concreet en daarmee eerder aan de orde dan een woord als 'voorzichtig'. Het woord is niet duidelijk uit te beelden en je moet dan ook weten wat 'onvoorzichtig' betekent. Het woord is complex van inhoud.

Waarnemen gaat dus vooraf aan het uitvoeren. De taalontwikkeling begint niet met spreken maar met luisteren. De ontwikkelingsvolgorde is dus van groot belang. Je moet rekening houden dat de volgorde is van complex naar eenvoudig, van concreet naar abstract en van input naar output. (Scholten en Hamerling, JSW, 2007)

2.1.2.1 De ontwikkeling van het schrift

Als het kind op school komt kan er vanuit worden gegaan dat de volgorde van deze ontwikkelingsvolgorde zich herhaalt. Het kind neemt al voortdurend lettervormen waar maar is nog niet in staat om deze op te schrijven. De letters van de eigen naam tellen niet mee omdat deze eigenlijk een (hand)tekening is van het kind.

Op een gegeven moment ontstaat bij een aantal kinderen de behoefte om zelf lettervormen te maken (output). Ook hier wordt de volgorde van ontwikkeling gehanteerd, van eenvoudig tot complex.

2.1.2.2 Letteren: werken met letters maar zonder te schrijven

De meeste kleuters weten wat letters zijn. Ze zien deze tekens overal, thuis, op school, op straat en in winkels. Ze zien hun ouders, oudere broertjes en zusjes en de juffrouw schrijven. Er komt een moment dat de kleuter ook spontaan letters gaat maken. Het is verstandig om de kinderen zoveel mogelijk verschillende manieren aan te bieden om met letters te werken zodat ze zich kunnen uitleven. Met afwisseling bereik je ook zoveel mogelijk kinderen. Letteren in plaats van schrijven heeft als voordeel dat het kind een verkeerde, zelf bedachte schrijfwijze niet automatiseert. Belangrijk, want verkeerde gewoontes zijn bijna niet af te leren. Voorbeelden van letteren zijn bijvoorbeeld werken met: klei, brooddeeg, papier, insteekmozaïek, kralenplank, lego, stempelen, uitknippen en plakken, magneetletters, en dergelijke.

2.1.2.3 Kapitalen

'Kinderen gebruiken voor hun lettervormen de kapitalen. Dit is niet onlogisch, want kapitalen staan ook in de schriftgeschiedenis aan het begin van onze lettervormgeving. Deze lettervormen kan het jonge kind geheel begrijpen. Het voelt feilloos aan dat deze nauwkeurig aansluiten bij zijn eigen wijze van tekenen. Een kind tekent immers door het plaatsen van losse streken die op elkaar aansluiten. Dit is een basale en concrete wijze van vormgeven. Je kunt overal beginnen met het maken van deze vormen. Een vaste volgorde van handelen, een vast startpunt of een route is daar niet voor nodig. Kapitalen (grote letters) worden door de meeste jonge kinderen gebruikt. Ze zijn allemaal even groot, wat het voor het kind heel makkelijk te begrijpen en te vergelijken maakt.

Niet altijd komt dit gelijke formaat er even goed uit, maar de intentie van 'even groot' is altijd heel duidelijk waarneembaar. Daarnaast worden deze kapitalen allemaal binnen één strook (de letterzone) geplaatst: voor jonge kinderen heel erg duidelijk en herkenbaar. Alle letters zijn niet alleen even groot, maar worden daarnaast allemaal op gelijke hoogte en min of meer op gelijke afstand van elkaar geplaatst. Een bijkomend voordeel van deze kapitalen is dat ze gespiegeld kunnen worden zonder dat er verwarring optreedt. Voor jonge kinderen die nog geen schrijfrichting (van links naar rechts) hebben bepaald, is dit ideaal. Ouders, die al met hun kinderen willen 'schrijven', leren hun kinderen de (voor)naam meestal intuïtief in kapitalen te schrijven. Door het kind in groep 1 zijn kapitalen te laten gebruiken, sluiten school en thuis veel beter op elkaar aan.

Je kunt dus zeggen dat kapitalen concreet zijn op het gebied van ruimtelijke oriëntatie in het platte vlak. De kleine letters (minuskels) zijn voor het jonge kind nog erg abstract. Niet zozeer om te lezen maar om te schrijven. De constructie ervan is aan regels gebonden wat het voor het jonge kind veel moeilijker maakt dan de kapitalen. Als we weer kijken naar de ontwikkelingsvolgorde van concreet naar abstract is het dus logisch dat het kind eerst met de kapitalen begint en dan met de kleine letters.' (Scholten en Hamerling, JSW, 2007)

2.1.2.4 Kleine letters

De kleine letters (minuskels) bestaan uit drie letterzones:

- de rompen
- de stokken
- de staarten

Voor jonge kinderen is het onbegrijpelijk hoe de letters met de verschillende zoneverdeling ten opzichte van elkaar geplaatst zouden moeten worden. Ook is het bij de kleine letters zo, dat de regel is, dat zij allemaal via een vaste route moeten worden geschreven. De letters hebben ook verschillende startpunten en richtingen wat voor jonge kinderen heel onduidelijk is.

Voor deze vaardigheid is rijping nodig. Rijping in de tweedimensionale ruimtelijke oriëntatie. Voor het correct kunnen toepassen van letterzones moeten kinderen de rompzone in de letters leren herkennen en ook de constructiewijze kunnen doorzien. Hiervoor is dus rijpingstijd nodig die voor ieder kind verschillend is.

Voor deze schrijfrijpheid is een eenvoudige test ontwikkeld, de schrijfrijpheidstest. 'De voorgaande vaststellingen en overwegingen zouden tevens aanleiding moeten zijn om het hele concept 'ontluikende geletterdheid' nog eens grondig tegen het licht te houden en alle betrokken kernvaardigheden op gelijkwaardige wijze te analyseren.' (Scholten en Hamerling, JSW, 2007)

2.1.3 Lezen en schrijven

Bij de start van groep 3 begint men met leren lezen. In tegenstelling tot vroeger begint men dan ook op veel scholen gelijk met het schrijfonderwijs, soms zelfs al met het verbonden schrift. Sommige scholen zullen dit misschien een goede vorm van adaptief onderwijs noemen maar niets is minder waar. Veel kinderen zijn dan niet of nauwelijks nog schrijfrijp. Volgens Hamerling en Scholten (JSW, 2007) kan zelfs het uitstellen van schrijven tot na de kerstvakantie de zwakke leerlingen zeer ten goede komen.

'In Noorwegen experimenteert men in de omgeving van Bergen zelfs met een schrijfstart vanaf groep 4. De ervaringen zijn zéér positief! Het kost bijvoorbeeld veel minder energie om de kinderen een beter handschrift aan te leren.

Je zou hieruit kunnen concluderen dat ook de niet-zwakke leerling hier kennelijk baat bij heeft en misschien minder schrijfrijp is dan hij lijkt!'

(Scholten en Hamerling, JSW, 2007)

Het heeft het ook geen zin om te beginnen met scholing en training van bepaalde vaardigheden als het neutrale systeem van het kind daar nog niet aan toe is of als andere basisvaardigheden nog niet ontwikkeld zijn.

(Scholten en Hamerling, JSW, 2007)

Als we lezen en schrijven gaan koppelen in groep 3 met de lees- en werkbladen ontstaat er dus voor de zwakke leerlingen een groot probleem. Er wordt teveel gevraagd in één keer van het werkgeheugen waardoor kinderen problemen gaan krijgen. Een goede leerling zal dit wel overleven maar een zwakkere leerling zal hierin verdrinken zowel op het gebied van het leren lezen als van het leren schrijven.

Deze informatie is rechtstreeks terug te voeren op de *Cognitive Load Theory* van Sweller (Sweller, van Merrienboer, Paas, 1998). Deze theorie leert ons dat je het werkgeheugen niet dubbel moet belasten als je iets nieuws aan het leren bent. Ons werkgeheugen biedt onvoldoende ruimte voor meerdere acties tegelijk. Op dit punt vragen wij best veel van onze leerlingen. Als een volwassene leert autorijden heeft hij genoeg concentratie bij aanvang nodig voor de pedalen, de koppeling en de versnelling. Je bent dan niet in staat om zelf ook nog eens heel goed op het verkeer te letten of om een moeilijk gesprek te voeren met je rijinstructeur. Van onze leerlingen verwachten wij deze dubbele belasting van het werkgeheugen vaak wel.

‘Het schrijven van leeswoorden veroorzaakt echter een vormgevingsverwarring bij een aantal kinderen, dat vrijwel niet meer herstelbaar is. De ene vaardigheid wordt zo aan de andere opgeofferd, met (zeker voor de zwakkere leerling) desastreuze gevolgen. De verschillende kernvaardigheden moeten gewoon onafhankelijk van elkaar en op het juiste moment van de ontwikkeling getraind worden.’

(Scholten en Hamerling, JSW, 2007)

2.1.4 Materiaalkeuze bij het voorbereidend schrijven

Prettig schrijven lukt alleen als je het materiaal helemaal 'in je vingers hebt' en het door en door kent, alsof het een verlengstuk van jezelf is geworden. Het is belangrijk om het kind met verschillende materialen te laten werken en te experimenteren. Als het kind tegenstellingen ervaart zoals hard en zacht, ruw en glad, groot en klein, wordt de aandacht op het materiaal gericht en leren kinderen het bewuster en beter te hanteren.

Materialen voor het voorbereidend schrijven:

- Driekantige dikke potloden (color of triple)
- Vetkrijt (wasco) (korte vetkrijtjes, deze kun je alleen met de driepuntsgreep vasthouden, niet te snel weggooien, ze zijn nog heel bruikbaar.
- Korte potloden (kortjakjes)
- Krijtjes (klein duimpjes)
- Bijenwasblokjes ter grootte van een klein luciferdoosje (deze liggen prettig in de hand voor jonge kinderen, als de pengreep nog niet volledig ontwikkeld is, kun je goed met deze blokjes werken, de duim ligt vanaf de zijkant tegen een vlak aan, alsof je een sleutel vasthoudt).
- Viltstiften (voor experimenteren, ze zijn verder niet echt aan te bevelen. Kinderen hebben vaak geen controle over de 'gladde' stift).
- Penselen
- Bordkrijt
- Potloden, laat lang schrijven met een potlood, potloden schrijven heerlijk, het is nergens voor nodig om al vanaf groep 3 alleen maar met vulpen te schrijven. Zachte (B)potloden voor grote patronen en grote letters, voor kleine letters heb je een HBpotlood nodig.
- Dikke vulpotloden (goed tussenstation van potlood naar vulpen, het corrigeert de pendruk, bij te grote druk knapt de punt).

2.1.5 Conclusies en aanbevelingen ten aanzien van het voorbereidend schrijven

- Maak gebruik van de schrijfrijsheidstest om te kijken of leerlingen toe zijn aan technisch schrijven.
- Bij de beginnende geletterdheid in groep 1 en 2 het kind altijd in kapitalen laten schrijven. Zo voorkom je problemen met translatie en letterzones.
- Pas na de kerstvakantie in groep 3 (of zelfs later) starten met het aanleren van de schrijffletters, zeker niet in groep 1, 2 of de start van groep 3. Concentreer eerst op het leren lezen.
- Rekening houden met de ontwikkelingsvolgorde van het kind. Van eenvoudig naar complex, van concreet naar abstract en van input naar output.

2.2 Het aanvankelijk schrijven

In mijn onderzoek pleit ik voor een ontkoppelingsproces tussen leren lezen en het leren schrijven. Dit komt er op neer dat men eerst de leerlingen moet leren lezen, alvorens het aanvankelijk schrijfproces te starten. Dit is ook direct terug te voeren op de *Cognitive Load Theory* van Sweller (Sweller, van Merrienboer, Paas, 1998), zie ook paragraaf 2.1.3 Lezen en schrijven. 'Lezen is het omzetten van visueel ruimtelijk gerangschikte symbolen (letters of grafemen) in auditief temporeel gerangschikte symbolen (klanken of fonemen). Schrijven is het omzetten van een reeks klanken of fonemen, die auditief temporeel gerangschikt zijn, in visueel ruimtelijk gerangschikte letters of grafemen. Bij het lezen komt meer de visuele perceptie of waarneming aan bod. Bij het schrijven is de auditieve perceptie meer het vertrekpunt. (Van Engen, 1998)

Doelstellingen aanvankelijk schrijven (Keulen, van Eerd-Smetsers, 2007)

- Het leren van de kleine letters, de hoofdletters en hun verbindingen.
- Deze letters schrijven in woorden en zinnen, waarbij het tempo geleidelijk wordt opgevoerd en waarbij de grootte van het schrift afneemt.
- Het leren van de cijfers en de leestekens.
- Gedurende een langere tijd een goede schrijfhouding kunnen aannemen.
- Het hanteren van een goede pengreep.
- Het schrift juist kunnen neerleggen en geregeld moeten opschuiven tijdens het schrijfproces.
- Linkshandige kinderen leren aangepast te schrijven.

Daar kunnen deze (tussen)doelen nog aan worden toegevoegd (Kooijman e.a., 2008)

- Het toepassen van de ondersteunende functies van de niet-schrijfhand.
- Het aanleren van rekestekens: vorm en traject.
- Het aanleren van de begrippen regel, grondlijn en een benaming voor de overige drie hulplijnen.
- Het teruglezen van eigen werk.
- Het beoordelen van eigen werk.
- Regels met betrekking tot verbetering.

In iedere schrijfmethode wordt tegenwoordig aandacht geschonken aan het schrijfproduct en het schrijfproces. Het schrijfproduct is de leerstof. Voor het aanvankelijk schrijven zijn dat de letters, hoofdletters, letterverbindingen, woorden, cijfers en leestekens.

2.2.1 Het ontkoppelen van leren lezen en leren schrijven

Als een kind leert lezen is het feitelijk bezig om uit woorden de letters te analyseren en te benoemen. Als het kind zover is dat het losse letters kan herkennen, kan benoemen en kan combineren tot een woord, dan is er pas sprake van lezen. Als het kind tot dit stadium is gekomen, dan is het feitelijk pas echt schrijfrijs. Dan kan het leren van letters schrijven en verbonden letters in woordjes schrijven beginnen. Een direct advies voor dit ontkoppelingsproces is dus eigenlijk pas na de kerstvakantie of later (aanvang groep 4) te beginnen met het aanvankelijk schrijven.

Letters schrijven moet starten vanuit een betekenisvolle, taalkundige situatie. De schrijfleers moeten worden aangeboden in lettergroepjes die logischerwijs bij elkaar horen en niet de volgorde die bepaald wordt door de leesmethode die wordt gehanteerd. Op die manier wordt het schrijfproces ondergeschikt gemaakt aan het proces van het technisch leren lezen. Maar ook het lezen zal moeizamer gaan. (Sweller, van Merriënboer, Paas, 1998). Zie ook paragraaf 2.1.3 Lezen en schrijven.

Met ontkoppeling van het leren lezen en het leren schrijven voorkom je onveilig leren schrijven. Pas als het kind de losse leesletters kent en kan toepassen, kan het leren schrijven van diezelfde letters beginnen. (analyse-proces). Er is dan ook meer tijd voor de ontwikkeling van de fijne motoriek en een goede oppositie van de duim bij de schrijfhand.

2.2.2 De leesletter, de schrijfletter en de blokletter

Mommers, auteur van 'Veilig leren lezen' (Van Engen, 1998) pleitte er in een interview voor dat de lees- en schrijfletters in de beginfase zo verschillende mogelijk dienen te zijn, dit om verwarring in het geheugen te voorkomen. De verwarring tussen schriftbeeld en schrijfbeeld is in de beginfase vooral groot bij de zwakke leerlingen in de groep (zorgverbredinggroep). Deze kinderen kunnen de leesletters in de beginfase nog nauwelijks benoemen. Toch moeten zij die al schrijven. Dit leidt tot betekenisloos schrijven.

2.2.2.1 Over lees- en schrijfletters

Als men gaat beginnen met het 'echte' schrijfonderwijs is het van belang om een duidelijk onderscheid te maken tussen de verschillende soorten letters. Voor kinderen kan het erg onduidelijk zijn wanneer men een schrijf-, een lees- of een blokletter hanteert.

Als het leesonderwijs en het schrijfonderwijs nog gekoppeld zijn en dus tegelijkertijd worden aangeboden is er vaak een grote discrepantie tussen het doel van het oefenen van schrijfpatronen en het leren schrijven van de schrijfletters. De leerlingen zullen de schrijfletters kunnen gaan schrijven op een manier dat de letters een 'tekenend' of staccatoachtig karakter krijgen. Geen vloeiende, doorgaande bewegingen, wat het doel is met het oefenen van de schrijfpatronen. Er zullen spaties staan tussen de letters in het woord (net zoals de leerlingen zien bij het lezen), het doel is juist om ze de letters aan elkaar te laten schrijven. Wat je met de ene les oefent maak je met de ander teniet.

Het is daarom ook een aanrader om op het bord altijd eerst de leesletter te schrijven en daarnaast de aangeleerde schrijfletter. De leesletter bijvoorbeeld in het wit

geschreven, de schrijffletter met een andere kleur. Het is goed om hier duidelijk onderscheid in te maken.

2.2.2.2 De blokletters

In groep 3 gebruikt men veelal de blokletter ter ondersteuning van het aanvankelijk lezen. Ook dit komt het aanvankelijk schrijven niet ten goede. De meeste mensen spreken ten onrechte van het blokschrift als de letters los van elkaar geschreven worden. Aan het gebruik hiervan zitten de volgende nadelen ten aanzien van het aanvankelijk schrijven (Van Engen, 1998):

- Het motorische proces dat noodzakelijk is voor het aanleren van een verbonden schrift, ontbreekt bij het kopiëren van blokletters.
- De vloeiende beweging wordt belemmerd. Na elke letter wordt de pen bij het blokschrift van het papier gelicht.
- Bovendien hebben sommige blokletters zoals de letter b, v, w, s en t een zondanige vorm, dat door veel oefening verkeerde bewegingen worden ingeslepen, die bij het eigenlijke schrijfproces remmend optreden. Vooral de b als druk- en schrijffletter geeft problemen.
- De overgang van het ene naar het andere lettertype vraagt enerzijds een complete of gedeeltelijke afbraak van een reeds ingeslepen beweging en anderzijds de opbouw van een nieuw automatisme. Blokletters mogen zeer zeker niet geautomatiseerd worden, dit is speciaal van belang voor de (motorisch) zwakke leerlingen.

Het is een statisch, tekenachtig schrift dat pas bij het bijvoorbeeld invullen van formulieren. Ter compensatie om het leesonderwijs toch te ondersteunen:

- Werken met een speelleeset.
- Woord- en letterstempels
- Werken met woordstroken
- Intensief gebruik van de letterdoos
- De (magnetische) letterdoos
- De Computer, eventueel met een gekleurd toetsenbord met de kleine leesletter.
- Groot schrijven in methodisch schrift op A3-formaat

2.2.3 Materiaalkeuze aanvankelijk schrijven

- Dik, driehoekig potlood (triple en color) (aan te bevelen bij het inoefenen van de losse letters in het oefenschrift). Het geeft een goede potloodgreep en bereidt het schrijven met de vulpen goed voor. Het voorkomt een intensief gebruik van hulpmiddelen zoals de gripper.
- Vulpen (voor het schrijven van letters met een romphoogte van 3 tot 5 mm (groep 3 en 4) zijn vulpennen met een dikke punt aan te bevelen. Tijdens het schrijven de dop op de vulpen aan de andere kant.
- Carbon ('Het schrijven met druk op de potloodpunt kan vermeden worden door onder de bladzijde, waarop geschreven wordt, een wit stuk papier te leggen en daarop weer een stuk carbon. De afspraak luidt nu, dat tijdens het schrijven op de eerste bladzijde op het witte papier bijna geen letter mag doorschijnen. Dit lukt alleen als niet op het potlood wordt gedrukt. Deze oefening is heel goed als overgang naar het schrijven met de vulpen. Door deze werkwijze wordt veel narigheid voorkomen, als overgestapt wordt van het potlood naar de vulpen.') (Van Engen, 1998)
- Wit potlood ('de kleur wit kan ook bij het inoefenen van de losse letters heel goed gebruikt worden. De letter wordt verschillende keren overgetrokken en het voorbeeld blijft goed zichtbaar. Het witte potlood is vooral belangrijk voor het oefenen van een juist bewegingspatroon bij letters.' (Van Engen, 1998)
- Kleurpotloden ('In de aanvangsperiode zijn kleurpotloden belangrijk. Kinderen zitten nog in de tekenfase en met de kleurpotloden wordt dit idee onderstreept. Kleurpotloden zijn bekend bij de kinderen en dit stelt hen op hun gemak. Kleurpotloden nemen de zwaarte van 'schrijven' weg. Ze zijn geschikt om 'regenboogletters' te maken. Schrijven met de ogendicht gaat prachtig in kleur.' (Keulen, van Eerd-Smetsers, 2007)

Balpen zijn helaas niet de beste keuze terwijl daar wel veel mee wordt geschreven, ook in groep 3 en 4. Ze hebben de neiging om te vlekken en dan begint het kind al met een dikkere lijn die het zelf zeker niet uitgekozen heeft. Van Engen (1998) zegt hierover:

‘Hoewel de balpen licht in gewicht is, weinig onderhoud vraagt, goedkoop is, een redelijke voorraad inkt heeft en niet meer uit het maatschappelijk verkeer weg te denken valt, heeft hij een aantal grote nadelen. Deze zijn:

Hij schrijft niet soepel op glad papier. Hij veroorzaakt ‘negatief brailleschrift’ en een krampachtige schrijfhouding en rolt alle kanten uit. De inkt, die gemakkelijk koekt, heeft een grote temperatuurgevoeligheid. Tijdens het schrijven geeft de inkt gauw vlekken. De penpunt is kwetsbaar. De dunne balpen wordt op een onnatuurlijke manier vastgehouden. ‘(Van Engen, 1998)

2.2.4 Conclusies en aanbevelingen t.a.v. het aanvankelijk schrijven

- Een ontkoppeling tussen het proces van het leren lezen en het proces van het leren schrijven. Begin eerst alleen met het leesonderwijs. Na de kerstperiode of later (aanvang groep 4) kan worden begonnen met het voorbereidend schrijven. Pas als het kind de losse leesletters kent en kan toepassen, kan het leren schrijven van diezelfde letters beginnen. (analyse-proces).
- Let op dat er geen verwarring ontstaat tussen het schriftbeeld en het schrijfbeeld.
- Maak onderscheid tussen een schrijfletter en een leesletter. Geef dit ook duidelijk aan op het bord.
- Blokletters komen het aanvankelijk schrijven niet ten goede (het oefenen van schrijfpatronen).
- Weer de balpen uit de groepen 1, 2, 3 en 4. Gebruik de vulpen en het potlood.

2.3 Het voortgezet schrijven

Het voortgezet schrijven start vanaf jaargroep 5 en loopt door tot en met jaargroep 8. Het schrijven gaat hier een dienende functie vervullen. Men moet denken aan: overschrijven, het maken van dictees, verhalen schrijven en stelopdrachten. Het accent ligt in het bijzonder op het verder inslijpen van letters en verbindingen en op het schrijven als communicatiemiddel en te intensiveren. Vanuit het aangeleerd methodisch schrift ligt de nadruk in de jaargroepen 5 en 6 op het persoonlijk hellend handschrift. Dit moet duidelijk leesbaar zijn, behoorlijk verzorgd, vlot geschreven en goed verbonden dient te worden.

Doelstellingen jaargroep 5 en 6 (Van Engen, 1998):

- Het schrijven met een correcte pen- en schrijfhouding en met een correcte ligging van het oefenschrift.
- Automatisering van de letters en hun verbindingen.
- Afbouw van het schrijven met hulplijnen.
- Schrijven op een grondlijn.
- Dictaatschrijven of temposchrijven.

In de jaargroepen 7 en 8 ligt het accent van het voortgezet schrijven meer op creatief en expressief schrijven.

De doelstellingen van jaargroep 7 en 8 (Van Engen, 1998):

- Creatief schrijven.
- Het schrijven met een correcte pen- en schrijfhouding en met een correcte ligging van het oefenschrift.
- Dictaatschrijven of temposchrijven.
- Ontwikkeling van een eigen handschrift dat goed leesbaar, vlot geschreven wordt, goede verbindingen heeft en hellend is.
- Schrijven als expressie- en communicatiemiddel.
- Schrijven op een grondlijn.
- Kennismaken met blok-, koord- en bandschrift.
- Toepassing van een sierschrift.

Let op! Dit valt niet onder de doelstellingen maar is wel van groots belang: haal het technisch schrijven uit de vrijblijvende, humeurgevoelige sfeer!

Na acht leerjaren van voorbereidend, aanvankelijk en voortgezet schrijven is de einddoelstelling dan ook (Van Engen, 1998):

Kinderen schrijven in een duidelijk leesbaar, vlot geschreven en goed verbonden, hellend handschrift.

2.3.1 Kenmerken van een persoonlijk handschrift

De kenmerken van een persoonlijk handschrift zijn (Van Engen, 1998):

- Duidelijkheid: schriftelijke communicatie eist een vlotte leesbaarheid van het geschreven woord en dat vlotte lezen wordt hoofdzakelijk bevorderd door de duidelijkheid van het handschrift. Een onduidelijk handschrift kost de lezer tijd en energie. Als het schrift de grens van de onleesbaarheid heeft bereikt, dan heeft het als communicatiemiddel geen functie meer.

‘Deze week letten we bij alles wat we schrijven op die en die handschriftcriteria’(op het bord schrijven).

- Vlotheid: onze tijd eist een vlot geschreven handschrift, dat niet te veel tijd en moeite mag vragen Het levenstempo van de mens bepaalt ook het tempo waarin geschreven moet worden.
- Verzorgdheid: Aan de eis van de verzorgdheid, een eis van de persoonlijke vorming, ontkomt niemand, hoe modern hij ook is ingesteld. Het schrijven behoort tot de uiterlijkheden, waarop in de omgangsvormen van de mensen gelet wordt. Van het schoolgaande kind, dat mede door het schrijfonderwijs moet worden opgevoed, mogen wij eisen, dat zijn geschreven werk er verzorgd uitziet.
- Regelmatigheid in het schrift.

- Individualiteit: vanuit het methodische schrift ontwikkelt zich in de hoogste leerjaren het eigen handschrift met redelijke eisen van vlotheid, duidelijkheid en verzorgdheid. Door middel van lessen dictaatschrijven of temposchrijven worden op verschillende manier de onderdelen van de eisen nader uitgewerkt.

2.3.2 Tijdsinvestering groep 7 en 8

Op veel scholen wordt de schrijfles in de groep 7 en 8 toch wel vaak een ondergeschoven kindje. Dit komt ook naar voren uit de enquête die ik heb gehouden en de gesprekken die ik heb gevoerd met mijn collega's van obs De Hobbitstee (zie hoofdstuk 4 Data analyse en resultaten). De druk ten aanzien van resultaten liggen wat betreft het schrijfonderwijs wat lager dan bijvoorbeeld rekenen, spelling en begrijpend lezen. Schrijven wordt niet getoetst en het schiet er vaak bij in. Jammer, want er kan zoveel winst worden behaald waarmee het rendement ook groter zal zijn bij de andere vakken. Problemen bij spelling en problemen bij het rekenen zijn soms direct terug te voeren op een onleesbaar handschrift. Hier volgen enkele adviezen ten aanzien van de tijdsinvestering in jaargroep 7 en 8 (Van Engen, 1998)

- Goed en duidelijk kunnen schrijven is belangrijk voor het functioneren van mensen in de maatschappelijke samenleving. Serieuze en systematisch oefening in goed handschrift is daarom belangrijk voor het kind en zijn toekomst. Schrijven als oefenvak verdient daarom dus een volwaardige plaats in het schoolse leerproces.
- Geef schrijf oefeningen hun vaste plaats op het activiteitenplan. Ga er daarbij niet vanuit dat de relatief korte tijd die voor het schrijven gereserveerd is, ook wel als 'uitloopreserve' voor andere leervakken kan worden gebruikt.
- Twee keer een korte, gemotiveerde schrijfles van ongeveer een kwartier geeft betere resultaten dan één schrijfles van ongeveer een half uur (Wet van Jost).
- Een aantal aspecten van het schrijfonderwijs kan samenvallen met tekenactiviteiten.
- Geef aan het begin van de week en halverwege de week een dictaatschrijfles van + 5 minuten. Reserveer speciaal hiervoor een 24-lijnig schrift voor elke leerling.
- Laat de kinderen niet te lang doorschrijven. De vermoeidheid en kramp nemen toe, de kwaliteit sterk af.

2.3.3 Materiaalkeuze voortgezet schrijven (groep 7 en 8)

Blokschrift en eigen handschrift:

- De vulpen, de penpunt daarvan moet dun zijn, om te zorgen dat de kleine letter e van 2,5 mm hoogte en de smalle lussen open blijven, dit mogen geen stokletters worden.
- Een goede schoolvulpen heeft de voorkeur en draagt er veel toe bij dat het schrijven voor het kind een plezierige bezigheid kan zijn.

Laat voor elke vakantie van meer dan een week de vulpenen schoonspoelen met schoon leidingwater. Hiermee voorkom je dat de penpen na de vakantie verstopt blijken te zijn door opgedroogde inkt in de patronen, de penkoppen en de inktgeleiders.

Laat de kinderen altijd schrijven met de dop op de achterkant van de vulpen geschoven. De pen ligt dan beter in balans en dit is gunstiger voor het handschrift.

- Balpen, sommige kinderen in de bovenbouw geven de voorkeur aan het schrijven met een balpen. Zorg er dan wel voor dat de balpen in ieder geval van goede kwaliteit is met een puntdikte gelijk aan de vulpen. Laat de kinderen niet schrijven met balpenen die dunner zijn dan een schoolvulpen of die een sterk afwijkende vorm hebben.

Expressie-opdrachten:

- Kleurpotloden, viltstiften, diverse penpen naar keuze.

Koordschrift (dikke letters van + 3mm:

- Ronde, dikke viltstiften.

Bandschrift:

- Viltstift-pen (edding)

2.3.4 Conclusies en aanbevelingen ten aanzien van het voortgezet schrijven

- Haal het schrijven uit de vrijblijvende, humeurgevoelige sfeer.
- Geef schrijven een volwaardige plaats in het schoolse leerproces, ook in de bovenbouw!
- Gebruik de schrijfles niet als 'uitloopreserve'
- Geef bij iedere schrijfles instructie, zie het niet als zelfstandig een werkblad maken.
- Liever twee keer kort en goed, dan één lange schrijfles.
- Cluster sommige aspecten van het schrijfonderwijs met vakken als tekenen.
- Geef dictaatschrijflessen, afwisseling is stimulerend.
- Laat de leerlingen niet te lang doorschrijven in verband met kramp en vermoeidheid.

2.4 Deelschoolwerkplan en het leerlingvolgsysteem

Pas als een school zijn visie op onderwijs en haar deelgebieden heeft verwoord, kan een school op een verantwoorde manier beleid maken. Of het nu gaat om linkshandigheid of om het werken volgens het circuitmodel, een visie geeft houvast. Men kan proberen al discussiërend met het team een visie te verwoorden of een kant-en-klaar model nemen van SLO (Stichting Leerplan Ontwikkeling) of SAD (School Advies Dienst) en de mening van de school daar aan toetsen. Vaak werkt het prettiger om aan de hand van een aantal items tot een consensus te komen en daaruit een visie te distilleren (Baauw-van Vledder, van Dijk, 2003).

2.4.1 Het schoolwerkplan t.a.v. het schrijven

De wetgever verplicht elke school elk vakgebied in een schoolwerkplan te beschrijven, dus ook voor schrijven. Zie de Wet op het Basisonderwijs artikel 11, lid 2b, c, e en g. De schrijfmethode kan hierbij een goede hulp zijn, maar schrijfonderwijs zal uiteraard niet los staan van de algemene visie die de school heeft op onderwijs geven. Het is goed dat te verwoorden. In het kort hier de belangrijkste items (Baauw-van Vledder, van Dijk, 2003):

- De visie van de school op het schrijfonderwijs.
- De doelstellingen van de school betreffende het kind aan het einde van groep 8.
- De subdoelen en leerinhouden per fase.
- De werkvormen per fase, de vormen van differentiatie en klassenorganisatie.
- De leerstof per groep en de tijdsinvestering.
- De ontwikkelings- en schrijfmaterialen per groep.
- De aanpak van observatie, toetsing, signalering, interpretatie, remediering, registratie, rapportage, organisatie en de keuze van de middelen die daarvoor gebruikt worden.
- Soorten hulp aan kinderen die moeite hebben met schrijven:
 - extra hulp individueel in de groep en/of groepsgewijs, soort programma's remedial teaching, speciale hulp voor linkshandige leerlingen en voor bepaalde type kinderen
 - remediërende materialen: speciale pennen, potloodgrippers, werkbladen

- De evaluatiemomenten betreffende het schrijfonderwijs voor de groep en voor de totale school.
- Schoolafspraken ten aanzien van: welke schriftsoorten worden door de leerkrachten gebruikt, welke door de kinderen, -in welke groep(en)-. Het voorbeeldschrift van de volwassenen, met name van de leerkrachten verdeeld over de leerjaren, observatie van schrijfproblemen, linkshandigheid, wijzen van correctie enzovoort.

2.4.2 Het leerlingvolgsysteem

Op De Hobbitstee hanteren wij een uitgebreid leerlingvolgsysteem. Schrijven is hier echter geen onderdeel van. Met de enquête heeft een ruime meerderheid van de collega's aangegeven behoefte te hebben aan signaleringsmaterialen ten aanzien van het technisch schrijven. Een leerlingvolgsysteem is een efficiënte en systematische verslaglegging van de ontwikkeling van leerlingen. Het is een beheersingslijst die als signaleringsinstrument gebruikt wordt om inzicht te krijgen in de mate waarin een kind zich ontwikkelt dan wel vooruitloopt of achterblijft. De leerkracht heeft zodoende zicht op de schrijfontwikkeling van het individuele kind en de gehele klas. Als om de vier maanden door middel van observatiemiddelen en toetsen het onderwijs geëvalueerd wordt, is het mogelijk het schrijfonderwijs aan het individuele kind bij te stellen maar ook het gehele schrijfonderwijs en de zorgbreedte in de klas. Tevens kunnen uitslagen van toetsen aanknopingspunten geven voor het verbeteren van het totale schrijfonderwijs op de school. Aan de hand van de toetsuitslagen kan duidelijk afgeleid worden of de einddoelen van het schrijfonderwijs behaald worden. Een leerlingvolgsysteem voor schrijven zal de volgende onderdelen bevatten:

- Observatie-instrumenten en individuele beheersingslijsten voor de individuele leerling.
- Observatie-instrumenten en beheersingslijsten voor de groep.

Hieruit kan zowel voor het individuele kind als voor de groep worden afgelezen of de onderwijsdoelstellingen zijn bereikt. Uiteraard kunnen op basis hiervan de handelingsplannen of groepsplannen op individueel en groepsniveau worden opgesteld of bijgesteld. (Baauw-van Vledder, van Dijk, 2003).

2.4.3 Overzicht toetsen schrijven

1.	Voorkeurshand	groep 2, eind groep 2, aanvang groep 3
2.	Ruitenwissertoets	groep 2, eind groep 2, aanvang groep 3
3.	Schrijfgedrag: houding en beweging	eind groep 2 tot en met groep 8
4.	Schrijfpatronen: schrijfrijpheid	eind groep 2, aanvang groep 3
5.	Grafemen 1	midden groep 3, eind groep 3
6.	Grafemen 2, grafemenkoppeling	midden groep 3, eind groep 3
7.	Kijken en verbonden schrijven	midden groep 3, eind groep 3 tot en met groep 8
8.	Trajectbeheersing	aanvang groep 3, midden groep 3
9.	Temposchrijven	midden groep 3 tot en met groep 8
10.	Vormgeving letters	midden groep 3 tot en met groep 8
11.	Schrijfresultaat	midden groep 3 tot en met groep 8

- Bij iedere leerling worden de toetsen 1, 4, 5, 6, 10 en 11 afgenomen.
- De andere toetsen worden afgenomen naargelang nodig.

2.4.4 Conclusies en aanbevelingen ten aanzien van het deelschoolwerkplan en het leerlingvolgsysteem

- Als team kritisch kijken naar het schoolwerkplan ten aanzien van schrijven.
- De visie van de school op het schrijfonderwijs onder de loep nemen en eventueel aanpassen.
- De subdoelen en leerinhouden per fase als team afspreken.
- De werkvormen per fase, de vormen van differentiatie en klassenorganisatie als team met elkaar afstemmen.
- De ontwikkelings- en schrijfmaterialen per groep, wat gaan we hanteren?
- De aanpak van observatie, toetsing, signalering, interpretatie, remediering, registratie, rapportage, organisatie en de keuze van de middelen die daarvoor gebruikt worden met het team afstemmen.
- Welke soorten hulp aan kinderen die moeite hebben met schrijven:
 - extra hulp individueel in de groep en/of groepsgewijs, soort programma's remedial teaching, speciale hulp voor linkshandige leerlingen en voor bepaalde type kinderen
 - remediërende materialen: speciale pennen, potloodgrippers, werkbladen
- Schoolafspraken ten aanzien van: welke schriftsoorten worden door de leerkrachten gebruikt, welke door de kinderen, -in welke groep(en)-. Het voorbeeldschrift van de volwassenen, met name van de leerkrachten verdeeld over de leerjaren, observatie van schrijfproblemen, linkshandigheid, wijzen van correctie enzovoort.
- Afspreken welke observatie-instrumenten en individuele beheersinglijsten voor de individuele leerling er gehanteerd gaat worden.
- Afspreken welke observatie-instrumenten en beheersingslijsten voor de groep er gehanteerd gaan worden.

2.5 Over de pengreep en de juiste zit-schrijfhouding

‘Op de pen, op de pen.’ zei Duimelot.

‘Ik ga tegenover je.’ zei Likkepot.

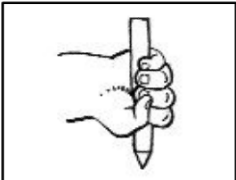
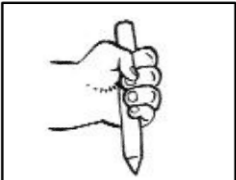
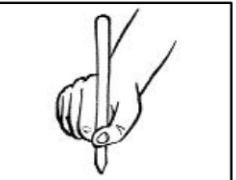
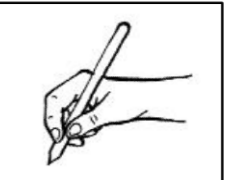
‘Waar moet ik dan zitten?’ zei Lange Jan.

‘Ga jij er maar onder.’ zei Ringeling.

‘Dan is de pengreep klaar!’ zei ’t Kleine Ding.

(Kooijman e.a., 2008)

Ontwikkeling van de driepuntsgreep

Naar binnen ge- draaide vuistgreep	Naar buiten ge- draaide vuistgreep	Penseelgreep	Duimdwaarsgreep	Driepuntsgreep
				

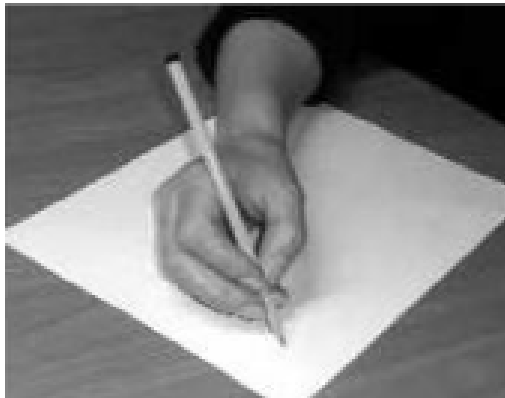
2.5.1 Goede pengrepen

Dynamische driepuntsgreep

De dynamische driepuntsgreep is de meest aangeleerde pengreep. De vingers buigen voor de neerhalen en strekken voor de ophalen tijdens het schrijven. Je kunt tijdens het schrijven de achterkant zien bewegen. Deze greep geeft de minste kans op overbodige spanning. Het wil niet zeggen dat dit de enig (en juiste) pengreep is waarmee kan worden geschreven op een prettige manier maar hij wordt beschouwd als goed en hij wordt het meest gehanteerd. Het is prettig als iedere leerkracht op school ook deze greep hanteert om de kinderen een juiste pengreep aan te leren.

Een andere greep die hier op lijkt is de statische driepuntsgreep. Deze greep is precies hetzelfde, behalve dat bij deze greep de vingers en de pols niet bewegen. De hand beweegt als geheel met de pen, in het verlengde van de onderarm, vanuit de schouder en de elleboog. Dit is de manier waarop je sierschrift schrijft met het brede penseel. Met de vulpen kan je ook prima schrijven op deze manier.

De vierpuntsgreep

Met deze greep kan redelijk ontspannen geschreven worden maar minder gemakkelijk dan met een driepuntsgreep. Het verschil is dat de middelvinger ook op de pen staat en de ringvinger neemt de ondersteunende functie van de middelvinger over. Bij deze greep moet je ook controleren of de leerlingen niet te hard in het potlood of de pen knijpen. Je kunt dit zien aan de verkleuring van de nagels. Bij te hard knijpen worden ze wit.

2.5.2 Verkeerde pengrepen

Een goede pengreep krijgen is niet altijd makkelijk en gaat ook zeker niet vanzelf. In een groep schrijvende kinderen worden altijd wel een aantal grepen gehanteerd die allerlei problemen kunnen veroorzaken. Dit kan pijn zijn bij het schrijven, een slecht handschrift of geen snelheid kunnen ontwikkelen. Een goede pengreep is dus altijd essentieel. De leerkracht heeft natuurlijk een voorbeeldfunctie, heeft deze zelf een verkeerde pengreep, laat dit dan nooit in de klas zien.

Als de pengreep moeilijk is voor een leerling kun je een gripper om een potlood of een pen schuiven. Een gripper is een opzetstukje. Er bestaan hierin driekantige grippers en voorgevormde grippers. Kinderen noemen de gripper ook wel eens het 'dwingertje'. Ondanks deze naam is het geen garantie voor een juiste pengreep. Het kan slechts gebruikt worden als hulpmiddel.

Een goede pengreep is alleen mogelijk als je de duim tegenover de vingers kunt plaatsen (het opponeren van de duim) en als de vingers kunnen buigen en strekken.

Materialen die spelenderwijs de driepuntsgreep oefenen zijn:

- Insteekkralen
- Insteekmozaiek
- Kralenplank
- Kralen rijgen
- Bouwen met kleine blokjes
- Spelen en mikken met knikkers
- Scharen
- Naald, draad en borduurkaarten
- Schroeven
- Reepjes papier scheuren
- Vouwen
- Tolletjes draaien
- Klei om piepkleine kleiballetjes van te maken
- Kleine figuren: arceren en inkleuren met ronddraaiende bewegingen

2.5.3 Het belang van een goede zithouding

Goed kunnen schrijven is alleen mogelijk vanuit een uitgebalanceerde houding. Of je, terwijl je schrijft, zit, ligt of staat, voor iedere schrijfhouding heb je evenwicht nodig. Is het evenwicht goed ontwikkeld en is er controle over de houding waarin je schrijft, dan zijn de handen niet meer nodig voor steun. Beide handen zijn dan vrij voor het schrijven. Als het kind niet in de juiste schrijfhouding zit en het moet wel een behoorlijke tijd schrijven, dan krijgt het kind last in de armen, de nek, schouders, ogen of de rug. Ook kan het kind kramp krijgen in de spieren. Wel is het van belang dat kinderen tijdens de les hun houding afwisselen. Als er wordt geluisterd naar instructie, kan het kind passief gaan zitten. Tijdens de werkmomenten zit het kind actief, in een goede werkhouding. Het is ook van belang dat het kind af en toe even gaat verzitten, even opstaat, de benen strekt of de voeten verplaatst. Continu in één houding zitten (al is dat de juiste schrijfhouding) is voor iedereen onplezierig.

Regelmatig gaan verzitten is dus eigenlijk de beste manier van zitten!

2.5.4 De juiste stoel- en tafelhoogte

Uit de enquête kwam naar voren dat van de 7 respondenten die antwoordden op deze vraag, 5 collega's leerlingen in de groep hebben met niet de juiste tafel- en stoelhoogte.

Best schokkend, want natuurlijk heeft iedere leerling een passende stoel en een passende tafel nodig.

'Bij een correcte houding hebben enkels, knieën en heupen een hoek van 90 °.

Daaraan kun je dus als eerste zien of een kind goed zit. De Normalisatiecommissie Schoolmeubilair stelde eenrichtlijn vast voor juist gebruik van schoolmeubilair:

CODERING	Lengte leerling op schoenen	Tafelhoogte	Zithoogte	Afstand tafel- zithoogte
A-1 Oranje	104-118	46	26	20
B-2 Lila	115-134	52	30	22
C-3 Geel	126-152	58	34	24
D-4 Rood	142-168	64	38	26
E-5 Groen	158-184	70	42	28
F-6 Blauw	Groter dan 172	76	46	30

1. Juiste maat stoel

2. Te hoge maat stoel

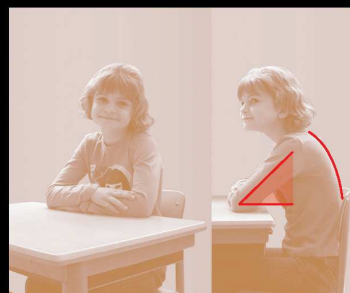
3. Te lage maat stoel

4. Juiste maat tafel

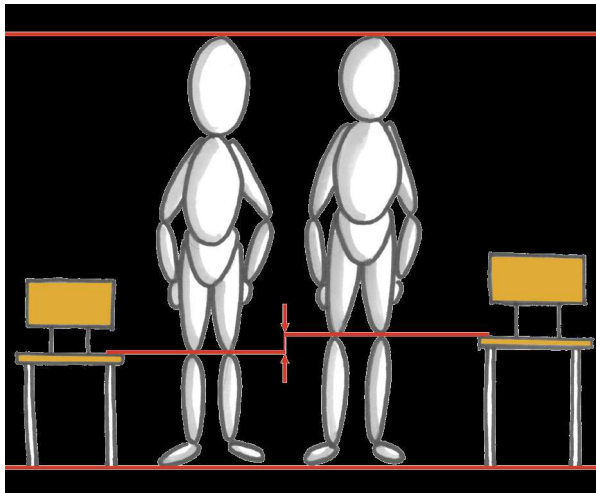

5. Te hoge maat tafel

6. Te lage maat tafel

In verband met groei is het noodzakelijk minimaal eenmaal per jaar bij alle kinderen het meubilair te controleren. Doe dit bij voorkeur aan het begin van het nieuwe schooljaar. Kinderen groeien het meest in de zomer. Bij twijfel tussen twee verschillende maten stoelhoogte kun je het best kiezen voor de kleinere stoel. Het is belangrijk dat de voeten op de grond kunnen staan voor de balans. De tafel is te hoog als de schouders en bovenarmen te veel worden opgetild. De tafel is te laag als de onderarmen niet horizontaal op het blad rusten of als het kind de rug teveel moet krommen. Deze tabel gaat overigens niet op voor alle kinderen! Er zijn kinderen die bijvoorbeeld een kort bovenlichaam hebben in vergelijking met de lengte van de benen, of juist omgekeerd. In dergelijke gevallen zul je dus bij een bepaalde tafelhoogte een ander stoeltje moeten zoeken. (Kooijman e.a., 2008)

Verskil in onderbeenlengte bij dezelfde lichaamslengte

2.5.5 Het aanleren van een correcte zit-schrijfhouding

Goed zitten, stap voor stap (Kooijman e.a., 2008)

- De voeten staan plat op de grond en een stukje uit elkaar.
- De billen tegen de rugleuning, voor stevigheid.
- Kinderen zitten recht op hun stoel.
- Er is een kleine afstand (bijvoorbeeld een handbreedte) tussen de buik en de tafelrand (vanaf groep 4)
- De zithouding van voren gezien, is vrijwel recht.
- Het hoofd is licht gebogen, naar voren en soms ook iets opzij.
- Er is voldoende afstand tussen ogen en papier: de lengte van de onderarm met de hand onder de kin.
- De schouderlijn is vrijwel horizontaal.
- De schouders zijn vrijwel evenredig aan de tafelrand.
- Beide onderarmen rusten op het tafelblad. Beide ellebogen liggen op het tafelblad (bij jonge kinderen) of een klein stukje daarbuiten (bij het oudere kind).
- Het schrijfblad ligt schuin gedraaid.
- De schrijfhand ligt onder de regel. Bij sommige linkshandige kinderen erboven.
- De niet-schrijfhand ligt op het schrijfblad naast of boven de schrijfhand.

Let op! Kinderen kunnen zich niet zomaar oriënteren op schuin liggend papier. Het brengt hen in de war. Dit moeten ze leren en daar is tijd voor nodig. Dit doel kun je niet bereiken binnen een enkele les.

Als goed zitten moeilijk is, is het raadzaam om eens een ontspanningsoefening of een bewegingsspelletje tussendoor te doen. Dit kan helpen bij vermoeidheid en problemen met het evenwicht. Kinderen kunnen vaak hierna weer beter concentreren en stilzitten tijdens het werk. Bij blijvende problemen is het raadzaam om de Intern begeleider of de (Motorisch)Remedial Teacher te raadplegen. Soms is het nodig om de huisarts te raadplegen, deze kan verwijzen naar een kinderdfysio- of ergotherapeut.

2.5.6 Conclusies en aanbevelingen ten aanzien van de pengreep en de juiste zit-schrijfhouding

- Hanteer door de hele school dezelfde pengreep. Bij voorkeur de dynamische driepuntsgreep.
- Als leerkracht heb je een voorbeeldfunctie, heb je zelf geen goede pengreep, laat dit dan ook niet zien.
- Een gripper is geen garantie voor een juiste pengreep, het is slechts een hulpmiddel.
- Een goede pengreep is alleen mogelijk als je de duim tegenover de vingers kunt plaatsen (het opponeren van de duim) en als de vingers kunnen buigen en strekken.
- Het is van belang dat kinderen tijdens de les hun houding afwisselen. Continu in één houding zitten (al is dat de juiste schrijfhouding) is voor iedereen onplezierig.
- Iedere leerling heeft een passende stoel en een passende tafel nodig.
- In verband met groei is het noodzakelijk minimaal eenmaal per jaar bij alle kinderen het meubilair te controleren.
- Bij twijfel tussen twee verschillende maten stoelhoogte kun je het best kiezen voor de kleinere stoel.
- Het is belangrijk dat de voeten op de grond kunnen staan voor de balans.

- Er zijn kinderen die bijvoorbeeld een kort bovenlichaam hebben in vergelijking met de lengte van de benen, of juist omgekeerd. In dergelijke gevallen zul je dus bij een bepaalde tafelhoogte een ander stoeltje moeten zoeken.
- Kinderen kunnen zich niet zomaar oriënteren op schuin liggend papier. Het brengt hen in de war. Dit moeten ze leren en daar is tijd voor nodig. Dit doel kun je niet bereiken binnen een enkele les.

2.6 Linkshandigheid

'Linkshandige kinderen hebben in culturen die op de rechtshandige meerderheid zijn ingesteld, meer moeilijkheden te overwinnen bij het leren van allerlei vaardigheden dan de rechtshandige kinderen.

Bij sociale en culturele gewoonten wordt de rechterhand begunstigd, zoals bijvoorbeeld bij het schudden van de hand, het afleggen van de eed en het slaan van een kruis.

In de rechtshandige wereld, waarin wij leven, zijn bijna alle gereedschappen en gebruiksvoorwerpen, die van a-symmetrische vorm zijn, bewust vervaardigd om met de rechterhand te worden gebruikt. Gelukkig wordt er steeds meer rekening gehouden met de linkshandige. Dit blijkt onder andere uit een aantal gebruiksvoorwerpen zoals scharen, blikopeners, kurketrekkers, meetlatten, horloges, messenslijpers, kalligrafiepenen en muziekinstrumenten. Mogelijke oorzaken van verdeling van handvoorkeur en relatieve handvaardigheid zijn genetische invloeden, culturele druk en toevallige fenotypische variaties. ' (Van Engen, 1998)

Van de 8 respondenten ten aanzien van deze vraag gaven er 6 aan niet de linkshandige kinderen in de groep te kunnen noemen. Zij benaderen de linkshandige leerlingen dus niet anders en geven geen extra aandacht.

.

2.6.1 De voorkeurshand vaststellen

Er zijn twee standpunten bekend met betrekking tot de ontwikkeling van de voorkeurshand. De eerste is het geleidelijke proces. In het kort zegt dit standpunt dat het links- of rechtshandig zijn zich in de loop van de eerste levensjaren zich ontwikkelt en dat pas op zes- tot negenjarige leeftijd een duidelijke handvoorkeur bereikt wordt. Als het kind nog geen voorkeurshand laat zien, spreekt men over een stadium van onrijpheid van het zenuwstelsel.

Het andere standpunt is de vroegtijdige bepaling handvoorkeur. Deze theorie is in het kort dat links- en rechtshandigheid niet alleen in aanleg aanwezig is, maar zich ook reeds op zeer jonge leeftijd manifesteert. Belangrijke conclusies zijn binnen dit standpunt:

- Het is zinvol en mogelijk om kinderen rond hun vijfde jaar te onderzoeken op handvoorkeur. Er is op deze leeftijd een duidelijk dominantieverschil tussen de linker- en de rechterhand. Ongeveer 5 tot 10% van de kleuters is aangeboren linkshandig.
- Een definitieve beslissing van schrijfhandkeuze is reeds op deze leeftijd mogelijk.
- Beidhandigheid (oftewel ambidextrie) is geen doorgangsfase naar of links- of rechtshandigheid.
- Het percentage ambidexter kinderen ligt ongeveer tussen 6 en 7% en ligt op deze jonge leeftijd van vijf jaar reeds vast.

2.6.2 Problemen van linkshandig (leren) schrijven

Een kind dat linkshandig is en leert schrijven heeft veel extra aandacht nodig. De schriftligging is anders en de schrijfarm beweegt naar de romp toe in plaats van van de romp af. Bij het aanleren van de schrijfpatronen zal deze goede houding dus al aangeleerd moeten worden.

De volgende problemen van linksschrijvende kinderen kunnen zich voordoen:

- De schrijfhand veegt over het geschrevene.
- De schrijfarm ligt boven het te beschrijven vlak met een geknakte pols.
- De pen wordt verkeerd vastgehouden.
- Het schrift ligt recht voor of rechts van de middenas van het kind.
- Het schrift ligt evenwijdig aan de tafelrand of met de rechterbovenhoek hoger dan de linkerbovenhoek.
- Het kind schrijft in verschillende richtingen.
- Het kind zit scheef voor de tafel.
- Het kind stoot met de elleboog van een rechtshandig kind naast hem.

2.6.3 De extra aandacht voor de linkshandige leerling

Linkshandige leerlingen hebben veel extra aandacht nodig bij het leren schrijven. Dit op de gebieden van lichaamshouding, de houding van de schrijvende onderarm, de pengreep, de schriftligging en het schrijfmateriaal.

Aandachtspunten zijn (Baauw-van Vledder, van Dijk, 2003):

Schrijfhouding

- Het hoofd op een oogafstand van 30 cm tot het papier
- Ellebogen binnen de onderrand van de tafel
- Met de rechterhand wordt het papier vastgehouden en omhoog geschoven
- De linker elleboog blijft nagenoeg op hetzelfde punt en scharniert als een ruitenwipper
- De schrijfhand blijft onder de schrijflijn
- De schrijfhand steunt op de zijkant van pink en hand

Schriftligging

- Voor de linker lichaamshelft
- Onder een hoek van 10-35 graden ten opzichte van de tafelrand
- Een eventueel opgavenboekje ligt rechtsboven op tafel

Pengreep

- Het schrijfgereedschap wordt vastgehouden tussen duim en bovenrand van het eerste vingerkootje van de middelvinger met gebogen wijsvinger
- Pen of potlood wordt 3 of 4 cm vanaf de schrijfpunt vastgehouden. Zo kan het kind zelf goed zien wat het schrijft.

Schrijfgereedschap

- Aanbevolen wordt bij het voorbereidend en aanvankelijk schrijven gebruik te maken van zes- en/of driekantige potloden, een vulpen die goed glijdt, een vulpen voor linkshandigen
- Een vulpen die goed glijdt is aan te bevelen omdat een linkshandige duwend schrijft. Bovendien werkt het een goede schrijfhouding in de hand en veroorzaakt het minder gauw schrijfkramp.

Plaats in het lokaal

- Waar de lichtval geen schaduw veroorzaakt op het schrijfvlak
- Geen rechtshandige als linker buurman

2.6.4 Conclusies en aanbevelingen ten aanzien van linkshandige leerlingen

- Het is zinvol en mogelijk om kinderen rond hun vijfde jaar te onderzoeken op handvoorkeur. Er is op deze leeftijd een duidelijk dominantieverschil tussen de linker- en de rechterhand. Ongeveer 5 tot 10% van de kleuters is aangeboren linkshandig.
- Een kind dat linkshandig is en leert schrijven heeft veel extra aandacht nodig.
- Dit op de gebieden van lichaamshouding, de houding van de schrijvende onderarm, de pengreep, de schriftligging en het schrijfmateriaal.

Hoofdstuk 3. Onderzoeksmethodologie

Mijn onderzoek kan uiteen worden gezet in twee delen. Allereerst een onderzoek naar ons schrijfonderwijs op o.b.s. De Hobbitstee. Dit door midden van een (anonieme) online enquête met verschillende vragen ten aanzien van ons schrijfonderwijs. In het verlengde hiervan gesprekken (interviews) met verschillende leerkrachten voor extra informatie en diepgang. Ten tweede een uitgebreide literatuurstudie op de punten waar wij als school moeten verbeteren. Naar aanleiding van de enquête, de gesprekken en de literatuurstudie volgt er een uiteenzetting van conclusies en aanbevelingen.

De onderzoeksvraag is geformuleerd als:

Hoe kunnen wij op o.b.s. De Hobbitstee ons voorbereidend, ons aanvankelijk en ons voortgezet schrijven verbeteren zodat onze leerlingen groep 8 verlaten met een duidelijk leesbaar eigen handschrift en voldoende schrijftempo?

De deelvragen die hieruit voortkwamen zijn:

- *Waar moeten wij opletten wat betreft de (motorische) ontwikkeling van de leerlingen in verband met het schrijfonderwijs?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van voorbereidend schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van aanvankelijk schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van voortgezet schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van het versnellen van het schrijftempo?*
- *Wat zijn onze einddoelstellingen van ons schrijfonderwijs?*
- *Waar kunnen wij winst behalen ten aanzien van onze schrijfmethode, onze leermiddelen, de tijdsinvestering en onze schrijfmaterialen?*
- *Hoe kunnen wij onze linkshandige leerlingen voorzien in goed schrijfonderwijs?*

De onderzoeksvorm die ik heb gekozen is het in kaart brengen van ons huidige schrijfonderwijs, literatuur bestuderen ten aanzien van dit onderwerp en aanbevelingen geven waar wij als school in kunnen verbeteren. Niet zozeer op de didactische kant als wel in het veranderen van onze denkwijze ten aanzien van het schrijfonderwijs.

Ik heb voor deze vorm gekozen omdat uit de enquête en gesprekken duidelijk naar voren kwam dat wij als team niet goed op de hoogte zijn van alle facetten van het technisch schrijven. In de hogere groepen is het vaak een 'ondergeschoven kindje', in de lagere groepen is op verschillende punten nog heel veel winst te behalen. In mijn optiek is dan een literatuuronderzoek de efficiëntste manier om tot nieuwe inzichten te komen en de punten te filteren waar wij op kunnen verbeteren. Ook hebben wij dan als school beter zicht op wat wij wel goed doen en kunnen wij deze punten koesteren en/of nog verder ontwikkelen.

Mijn data heb ik verzameld door middel van een online, anonieme enquête die ik zelf heb ontworpen. Ook verzamel ik mijn data door interviews met mijn collega's alsmede observaties, deze na de online enquête. Hier is het hele team maar vooral de intern begeleider bij betrokken. De vragen varieëren van vragen naar de behoefte ten opzichte van signaleringsmaterialen als vragen met betrekking tot een schrijfprijsstoets. Over goede stoel- en tafelhoogte, de zit- en schrijfhouding, en of je hier als leerkracht altijd van bewust bent. Hoe geef je de schrijfles vorm, hoeveel uur per week besteed je hieraan, wat doen we met schrijven in groep 1 en 2, aandacht voor linkshandigen. Voor een uitgebreide verslaglegging zie hoofdstuk 4 Data analyse en resultaten.

De afwegingen die ik heb gemaakt bij de keuze voor mijn data-verzamelinstrument (de online, anonieme enquête, de interviews, de observaties en mijn literatuurstudie) komen in het kort hierop neer:

- Ik kan op deze manier goed over de vragen nadenken en verschillende opzetten maken voordat ik het uiteindelijke resultaat naar mijn collega's mail.

- Door mijn collega's de keuze te geven om de enquête anoniem in te vullen geef ik hen de mogelijkheid om zo eerlijk mogelijk te antwoorden zonder dat zij zich misschien bezwaard zullen voelen over hun schrijfonderwijs.
- De keuze om de enquête online te maken via www.thesistools.com is om mijn collega's de kans te geven om de enquête in te vullen wanneer het hun uitkomt, dit zowel thuis als op school.
- Met deze online enquête krijg ik de score digitaal binnen en worden zij al verwerkt in verschillende programma's (onder andere excel, tekst en staafdiagrammen)
- Ik heb een goed overzicht zodat ik met de interviews die volgen naar aanleiding van de enquête gericht kan vragen.
- Door te observeren zie ik ook in de praktijk hoe de schrijflessen worden ingedeeld in de verschillende bouwen.
- Door een uitgebreide literatuurstudie kan ik goed in kaart brengen op welke cruciale punten wij als school moeten verbeteren.

Mijn hoofdonderzoeksmiddel naast mijn literatuurstudie geef ik op de volgende manier vorm:

Een online vragenlijst met verschillende soorten vragen ten aanzien van het schrijfonderwijs op de Hobbitstee. Er is een verdeling gemaakt tussen open vragen en meerkeuzevragen. Naar aanleiding van deze vragenlijst ga ik met mijn collega's in gesprek (interviews).

Over de betrouwbaarheid van mijn meetinstrument kan ik kort zijn. Mijn collega's willen graag ons schrijfonderwijs verbeteren. Wij weten van elkaar dat er bij iedereen verbetering nodig is en iedereen wil er voor gaan, de collega's staan open voor een nieuwe denkwijze. Het hele team heeft er belang bij dat de huidige situatie goed in kaart wordt gebracht en dat er ruimte is voor verbetering. Door de anonimiteit hoeft ook niemand zich opgelaten te voelen.

Op het gebied van triangulatie ligt bij mijn onderzoek het accent op het gebruik van verschillende soorten van gegevens of gegevensbronnen. Met name de gegevens

die binnenkomen via de online enquête, gegevens die ik krijg door middel van verschillende interviews (gesprekken) en gegevens die ik zelf waarneem door observaties. Ik noem hier ook de uitgebreide literatuurstudie omdat deze voor mijn specifieke onderzoek van groot belang is. Als ik in beeld heb gebracht hoe aan ons schrijfonderwijs vorm wordt gegeven, is de literatuurstudie de belangrijkste bron om tot nieuwe inzichten te komen.

Ik acht mijn verschillende gegevens als zeer betrouwbaar. Mensen kunnen anoniem en eerlijk antwoorden, ik heb verschillende gesprekken en ik observeer zelf ook voor extra gegevens. Iedereen binnen ons team is gemotiveerd en bereid om het eigen handelen onder de loep te nemen en te veranderen. We weten wat verbetering behoeft en zullen ons daar als team ook 100% voor inzetten.

Hoofdstuk 4. Data analyse en resultaten

Mijn data analyse is gestart met een online (anonieme) enquête voor de leerkrachten. De enquête is gemaakt naar aanleiding van mijn volgende onderzoeksvraag:

Hoe kunnen wij op o.b.s. De Hobbitstee ons voorbereidend, ons aanvankelijk en ons voortgezet schrijven verbeteren zodat onze leerlingen groep 8 verlaten met een duidelijk leesbaar eigen handschrift en voldoende schrijftempo?

Met als deelvragen:

- *Waar moeten wij opletten wat betreft de (motorische) ontwikkeling van de leerlingen in verband met het schrijfonderwijs?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van voorbereidend schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van aanvankelijk schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van voortgezet schrijven?*
- *Welke verbeteringen moeten wij doorvoeren ten aanzien van het versnellen van het schrijftempo?*
- *Wat zijn onze einddoelstellingen van ons schrijfonderwijs?*
- *Waar kunnen wij winst behalen ten aanzien van onze schrijfmethode, onze leermiddelen, de tijdsinvestering en onze schrijfmaterialen?*
- *Hoe kunnen wij onze linkshandige leerlingen voorzien in goed schrijfonderwijs?*

De vragen die in de enquête aan de orde kwamen zijn:

- *Hoe geef je het schrijfonderwijs in je groep vorm? Wat doe je precies aan schrijfonderwijs (technisch, niet creatief).*
- *Hoeveel tijd besteed je gemiddeld per week aan schrijfonderwijs? Met schrijfonderwijs bedoel ik alleen het aanleren van de technische vaardigheid van het schrijven.*
- *Welke regels hanteer je tijdens de schrijfles?*

- Welke regels hanteer je in de groep voor het schrijven in de 'gewone schriften'?
- Voor de kleuterbouw: waar let je op bij de leerlingen ten aanzien van de ontwikkeling van de motoriek wat betreft het voorbereidend schrijven?
- Wat vind jij dat onze einddoelstellingen ten aanzien van schrijven zouden moeten zijn?
- Vind je dat je schrijfonderwijs in de groep beter zou kunnen? Op welke manier?
- Voor de kleuterbouw, groep 3 en 4:
- In hoeverre heb je overzicht over de pengreep van je leerlingen? Ben je alert op een verkeerde pengreep?
- De penhouding en de zit- en schrijfhouding vormen samen de ergonomische aspecten van het schrijven. Wat zijn jouw regels wat betreft de zit- en schrijfhouding?
- In hoeverre let je op de zit- en schrijfhouding van je leerlingen met de schrijfles?
- In hoeverre let je op de zit- en schrijfhouding van je leerlingen tijdens de andere lessen (bijvoorbeeld: taal, rekenen, tekenen, geschiedenis).
- Weet je wie de linkshandige kinderen in je klas zijn? Zijn er verschillen ten aanzien van je schrijfonderwijs aan de linkshandige leerlingen?
- Ben je tevreden over onze schrijfmethode?
- Waar denk je dat we met ons schrijfonderwijs nog winst kunnen behalen?
- Hoe goed ben je op de hoogte van de doelstellingen van het voorbereidend schrijven, het aanvankelijk schrijven en het voortgezet schrijven?
- Moeten jongens en meisjes op een andere manier benaderd worden ten aanzien van schrijfonderwijs (motorische ontwikkeling)?
- Voor de groepen 6, 7 en 8. Hoe belangrijk is het schrijftempo?
- Met wat voor soort pen schrijven de leerlingen in je groep?
- Heb je behoefte aan signaleringsmaterialen? Bijvoorbeeld voor afwijkingen in penhouding of schrijfhouding?
- Heeft iedere leerling in je groep een goede stoel- en tafelhoogte?
- Zie je het belang in van een goede stoel- en tafelhoogte ten aanzien van het technisch schrijven?

- Uit onderzoek is gebleken dat kinderen tot 7 jaar vaak nog niet schrijfbij zijn. Geadviseerd wordt om het schrijven in groep 3 tot na de kerstvakantie uit te stellen. In hoeverre ben je het hier mee eens?
- Er is een schrijfbijheidstoets voor groep 2 en 3. Een toets om bij jonge kinderen kenmerken van 'schrijfbijheid' te kunnen vaststellen. Zou je voor de Hobbitstee hier belangstelling voor hebben?
- Hoe kom jij tot het rapportcijfer voor het technisch schrijven?
- Voor de kleuterbouw:
- Hoe schenk je aandacht aan de oog-hand- coördinatie van je leerlingen?
- Voor de kleuterbouw:
- Welke materialen gebruik je bij de ontwikkeling van de fijne motoriek? Denk aan: blokken, lego, bambino, vouwbladen, mozaiek.
- Voor de kleuterbouw:
- Gebruik je materialen voor oefening met de driepuntspengreep? Zo ja, welke? Denk aan bijvoorbeeld kralenplanken, mozaiek.
- Voor de kleuterbouw: hebben wij op de Hobbitstee aandacht geschonken aan onze prikpenen? Niet te dun en een goede vingergreep?
- Voor de kleuterbouw: zijn wij bij de kleuters bezig met schrijfpatronen?
- Voor groep 3 tot en met groep 8: geef je instructie bij je schrijfbij?
- Ruimte voor opmerkingen, suggesties, vragen, enzovoort.

Naar aanleiding van deze enquête ben ik in gesprekken met collega's dieper ingegaan op het technisch schrijven.

De antwoorden op de online enquête:

multiple-choice vragen:

Hoeveel tijd besteed je gemiddeld per week aan schrijfonderwijs? Met schrijfonderwijs bedoel ik alleen het aanleren van de technische vaardigheid van het schrijven.		
een half uur per week		3 (42.86 %)
een uur per week		1 (14.29 %)
twee uur per week		2 (28.57 %)
drie uur per week		0 (0 %)
vier uur per week		1 (14.29 %)
vijf of meer uur per week		0 (0 %)
		n = 7 # 7

In hoeverre let je op de zit- en schrijfhouding van je leerlingen met de schrijfles?		
nooit		0 (0 %)
soms		1 (14.29 %)
vaak		5 (71.43 %)
altijd		1 (14.29 %)
		n = 7 # 7

In hoeverre let je op de zit- en schrijfhouding van je leerlingen tijdens de andere lessen (bijvoorbeeld: taal, rekenen, tekenen, geschiedenis enz.).		
nooit		1 (16.67 %)
soms		2 (33.33 %)
vaak		3 (50 %)
altijd		0 (0 %)
		n = 6 # 6

Ben je tevreden over onze schrijfmethode?		
nee, de methode is onvoldoende		0 (0 %)
de methode is matig		1 (20 %)
de methode is voldoende		4 (80 %)
ja, de methode is goed tot zeer goed.		0 (0 %)
		n = 5 # 5

Hoe goed ben je op de hoogte van de doelstellingen van het voorbereidend schrijven, het aanvankelijk schrijven en het voortgezet schrijven?		
helemaal niet		2 (25 %)
matig		2 (25 %)
redelijk		4 (50 %)
goed		0 (0 %)
		n = 8 # 8

Moeten jongens en meisjes op een andere manier benaderd worden ten aanzien van schrijfonderwijs (motorische ontwikkeling)?

nee		3 (37.5 %)
weet ik niet, meer informatie nodig		4 (50 %)
ja		1 (12.5 %)
		n = 8 # 8

Voor de groepen 6, 7 en 8. Hoe belangrijk is het schrijftempo?

niet belangrijk		0 (0 %)
een beetje belangrijk		0 (0 %)
belangrijk		3 (60 %)
zeer belangrijk		2 (40 %)
		n = 5 # 5

Heb je behoefte aan signaleringsmaterialen? Bijvoorbeeld voor afwijkingen in penhouding of schrijfhouding?

nee		2 (28.57 %)
weet niet		1 (14.29 %)
ja		4 (57.14 %)
		n = 7 # 7

Heeft iedere leerling in je groep een goede stoel- en tafelhoogte?

nee		5 (71.43 %)
ja		2 (28.57 %)
		n = 7 # 7

Zie je het belang in van een goede stoel- en tafelhoogte ten aanzien van het technisch schrijven?

ja		7 (100 %)
nee		0 (0 %)
		n = 7 # 7

Uit onderzoek is gebleken dat kinderen tot 7 jaar vaak nog niet schrijfrijs zijn. Geadviseerd wordt om het schrijven in groep 3 tot na de kerstvakantie uit te stellen. In hoeverre ben je het hier mee eens?

mee oneens		1 (14.29 %)
weet niet, meer informatie nodig		2 (28.57 %)
mee eens.		4 (57.14 %)
		n = 7 # 7

Er is een schrijfrijsheidstoets voor groep 2 en 3. Een toets om bij jonge kinderen kenmerken van 'schrijfrijsheid' te kunnen vaststellen. Zou je voor de Hobbitstee hier belangstelling voor hebben?

nee, helemaal niet		0 (0 %)
misschien		5 (71.43 %)
ja, ik zou hier zeker belangstelling voor hebben		2 (28.57 %)
n = 7 # 7		

Voor de kleuterbouw:
hebben wij op de Hobbitstee aandacht geschonken aan onze prikpenen? Niet te dun en een goede vingergreep?

nee, geen criteria bij aanschaf		2 (50 %)
weet niet		2 (50 %)
ja, daar is aandacht aan geschonken		0 (0 %)
n = 4 # 4		

Voor de kleuterbouw: zijn wij bij de kleuters bezig met schrijfpatronen?

Nee, veel te vroeg, pas vanaf groep 3		0 (0 %)
Soms, bij een enkele leerling		0 (0 %)
In de laatste periode van groep 2		2 (50 %)
Ja hoor, maar alleen in groep 2		1 (25 %)
Ja hoor, in groep 1 en 2		1 (25 %)
n = 4 # 4		

Voor groep 3 tot en met groep 8: geef je instructie bij je schrijfles?

nee, ze werken zelfstandig		0 (0 %)
soms, dat verschilt per les		2 (40 %)
altijd, iedere schrijfles		3 (60 %)
n = 5 # 5		

Legenda:

n = aantal respondenten dat de vraag heeft gezien

= aantal ontvangen antwoorden

Open vragen (de antwoorden staan van boven naar beneden):

1. Hoe geef je het schrijfonderwijs in je groep vorm? Wat doe je precies aan schrijfonderwijs (technisch, niet creatief).	2. Welke regels hanteer je tijdens de schrijfles?	3. Welke regels hanteer je in de groep voor het schrijven in de 'gewone schriften'?
3 x per week schrijven uit het schrijfschrift van de schrijfmethode. 3 lessen per week dus.	Zitten in de schrijfhouding, schrift goed voor je, geen andere rommel op je tafel. Letten op het blokschrift is of lopend. Kijken naar de verzorging.	Werkverzorging moet goed zijn. Duidelijk leesbaar, gebruik van hoofdletters, interpunctie, geen geklieder. Geen regel meer over lopend- of blokschrift. Ze mogen in de gewone schriften hun eigen handschrift gebruiken.
Oefeningen voor de fijne motoriek, tekenen en kleuren, werkblaadjes met schrijfpatronen	Houding en pengreep: bij onjuiste pengreep krijgen de kleuters een steuntje om hun potlood	Niet van toepassing
fijn motorische oefeningen. Letten op de pengreep, pendruk, grote bewegingen naar kleine verfijnde bewegingen.	geen echte schrijfles bij de kleutergroepen	Niet van toepassing
1x per week met de methode.	Juiste pengreep. Letten op de schrijfhouding. Schrijven met donkerblauw of zwart.	Keuze uit lopend schrift of eigen handschrift. Bij gebruik eigen handschrift moet een kind wel consequent dezelfde letters gebruiken. Met donkerblauw of met zwart schrijven.
Schrijfhoek, schrijfpatronen en werkbladen	Voeten op de grond, pengreep, papier lichthellend, rechtop zitten	Niet van toepassing
In groep 4 krijgen de kinderen 3 a 4 keer per week schrijfles. Meestal beginnen we met een instructie (leerkracht doet het voor op het bord of laat de leerlingen de desbetreffende letter op het bord schrijven, in de lucht schrijven). Daarna gaan de leerlingen aan de slag en loopt de leerkracht langs om te controleren of het goed gaat. Tijdens schrijfschrift 1 oefenden de leerlingen de letter eerst op een oefenblad uit de methode en de les daarna in het schrift. Tijdens schrijfschrift 2 hebben we de oefenbladen in de	We hebben onze standaardregels in de klas die gelden voor elke schrijfles m.b.t. de schrijfhouding (twee voeten op de grond, je schrift ietwat schuin voor je, in je ene hand je pen en je andere hand op het papier enzovoort) Daarnaast vertel ik ze elke schrijfles waar we op gaan letten. We zijn begonnen met de lusletters, daarna de stokletters enz.	We hanteren in het algemeen de wet van Wolthuis. Hebben ze zich daar niet aangehouden, dan maken ze de les opnieuw.

zelfstandig werkenmap gedaan.		
Klassikaal, let op schrijfhouding, let op pengrip, er wordt gelet op de manier van schrijven, dat wil zeggen de 'goede' manier van de letters maken (van boven naar beneden, dezelfde lijn terug). Kinderen hebben zich soms zelf een manier eigen gemaakt om de letters te vormen.	Rust, de schrijfhouding, armen op tafel, de hand die niet schrijft ligt op je schrift, ligging van het schrift (pijltje schrijfschrift is daarbij een aanwijzing/hulp), niet knoeien, niet verbeteren,	Niet knoeien, verbeteren dan zet je de fout tussen haakjes. Hoofdletters aan het begin van een zin en namen. Bij de rode kantlijn starten, ervoor de nummers van de zin of som. Het gebruik van regels en hokjes (rekenen) wordt uitgelegd. Regel overslaan, dan nieuwe les beginnen, 2 hokjes overslaan, nieuwe rij sommen, etc.
Handschrift, schrijfdans	Recht zitten, goede pengreep, voeten naast elkaar, rug recht, billen naar achteren, pijltje van de bladzijde naar je navel laten wijzen, andere hand op het schrift, voeten naast elkaar	Goede pengreep, recht zitten

4. Voor de kleuterbouw: Waar let je op bij de leerlingen ten aanzien van de ontwikkeling van de motoriek wat betreft het voorbereidend schrijven?	5. Wat vind jij dat onze einddoelstellingen ten aanzien van schrijven zouden moeten zijn?	6. Vind je dat je schrijfonderwijs in de groep beter zou kunnen? Op welke manier?
Niet van toepassing	Een goed tempo. Een goed verzorgd, net, duidelijk leesbaar handschrift.	ja, meer instructie, strengere eisen.
Fijne motoriek, houding, pengreep	Dat de kinderen met een behoorlijk handschrift de Hobbitstee verlaten	Meer aandacht schenken aan....
Hoe is de fijne motorische ontwikkeling. Werkt het kind nog vanuit de schouder of werkt het kind al vanuit de pols. Hoe is de pengreep? Kun je al	Goed lopend, leesbaar handschrift.	Ik denk dat in de kleutergroep er heel veel aandacht is voor de fijnemotorische ontwikkeling. De vraag is: wanneer ga je gericht aandacht besteden aan specifiek schrijven.

bijsturen of moet je nog even wachten.		
Of ze met duim en wijsvinger kleine voorwerpen oppakken. Juiste pengreep.	Dat ieder kind de basisschool verlaat met of lopend schrift of met een mooi eigen handschrift.	Het is nu vaak even een vak erbij, terwijl je meer aandacht voor het schrijven zou moeten hebben. Een mooi leesbaar handschrift is een vaardigheid en dat kun je trainen en vooral goed onderhouden.
zie vraag 3.	het ontwikkelen van een eigen handschrift.	
	Einde kleuterbouw: Een goede pengreep. Einde middenbouw: Goede schrijfrichting letters, cijfers en hoofdletters, automatisering van de schrijfhouding en automatisering van de schrijfafspraken, zoals de lusletters tot aan de lijn. Einde bovenbouw: Snelheid krijgen in het schrijven in blokschrift en het vaste schrift.	Ik zou meer tijd en aandacht willen besteden aan de pengreep van de kinderen, maar dit is vaak moeilijk af te leren als ze het eenmaal verkeerd aangeleerd hebben. Dit geldt ook voor het schrijven van de getallen en letters. Als ze eenmaal een letter of cijfer verkeerd aangeleerd hebben, is het lastig om de kinderen de letter opnieuw, maar dan goed, aan te leren.
	Het schrijven zou een soepele beweging moeten zijn, het formeren van letters moet duidelijk zijn.	Beter schrijfmateriaal (de pen, potlood), meer oefenen op ronde bewegingen. Voor blokletters zijn er oefenletters in het groot, die de schrijfrichting aangeven, zou voor schrijfletters ook mooi zijn.

7. Voor de kleuterbouw, groep 3 en 4: In hoeverre heb je overzicht over de pengreep van je leerlingen? Ben je alert op een verkeerde pengreep?	8. De penhouding en de zit- en schrijfhouding vormen samen de ergonomische aspecten van het schrijven. Wat zijn jouw regels wat betreft de zit- en schrijfhouding?	9. Weet je wie de linkshandige kinderen in je klas zijn? Zijn er verschillen ten aanzien van je schrijfonderwijs aan de linkshandige leerlingen?
Niet van toepassing	Recht zitten op je stoel. Voeten naast elkaar op de grond. Schrift licht schuin. Een arm op de tafel. Ontspannen armen	Nee, weet niet wie linkshandig. Geen verschillen ten aanzien van schrijfonderwijs.
Deze wordt bij de kleuters van groep 2 vanaf januari eventueel gecorrigeerd door een steuntje, vooral tijdens hun weektaken.	Goed op je stoel zitten, voeten op de grond, niet meer vanuit de schouder maar vanuit de pols schrijven.	Niet zo zeer
Ik zie vaak dat een kind een pen verkeerd vasthoudt. Hierin stuur je bij. Maar hoever moet je hierin gaan als het kind telkens terugvalt in de oude vertrouwde pengreep?	Geen regels in de kleutergroep volgens mij. Behalve misschien niet over de tafel hangen.	Moet ik iedere keer toch even over nadenken. In de kleuterbouw zijn in ieder geval wel linkshandige schaaftjes.

Ik ben alert op een juiste pengreep. Of ik het altijd zie, dat denk ik niet maar ik let er wel op.	Rechtop zitten, schrift een beetje scheef (afhankelijk of je rechts- of linkshandig bent), rugleuning stoel voelen en voeten naast elkaar op de grond. Neus niet op je schrift maar een stukje erboven.	Eerlijk.... ik weet het niet van iedereen. De linkshandigen adviseer ik om niet met een vulpen te schrijven. Gaan met hun linkerhand door hun eigen inkt. Vegen in het schrift.
Er wordt voor de fijne motoriek gekeken naar de pengreep. Er komt in het dossier te staan of het kind dit beheerst. ook op het rapport.	Zie vraag 3	Ja, dat weet ik. deze kinderen hanteren geen ander schrijfmateriaal, wel een linkshandige schaar.
Ik weet de kinderen met de 'ergste' pengrepen te noemen. Ik ben hier vooral alert op als die kinderen ook moeite hebben met schrijven. Sommige leerlingen die erg netjes schrijven hebben namelijk ook een verkeerde pengreep, maar dat heeft geen prioriteit. Ik kan een verkeerde pengreep dus wel herkennen, maar ik besteed niet tot nauwelijks aandacht aan het verbeteren van de pengreep.	We houden in de klas de regels van de methode aan, namelijk: Je zit recht op je stoel met twee voeten op de grond. Je schuift je stoel aan en zorgt ervoor dat er ongeveer nog een vuist tussen je buik en de tafel past. Je buigt iets voorover met je hoofd tot er ongeveer twee handen (als een na-na-na-na-na-gebaar) tussen je neus en je schrift zitten. Je legt je schrift ietwat schuin. Je legt je ene hand op het papier en met je andere hand houd je je pen vast.	Ik weet dat er twee linkshandige leerlingen zijn in mijn groep, omdat zij ook moeite hebben met schrijven. Ik ben zelf ook linkshandig, dus probeer ik ze te helpen door het ook op die manier voor te doen. Het kan best zijn dat er meer linkshandige kinderen zijn, maar die zijn me dan niet opgevallen, omdat ze goede schrijfsresultaten behalen.
Meestal wel	2 billen op de stoel, benen recht vooruit, 2 voeten op de grond (!), rug tegen rugleuning, 2 armen op tafel, de ene hand schrijft, de andere rust op het schrift, schrift ligt 'scheef', zie pijl	Ja, niet echt
Een foute pengreep wordt snel gezien, maar het afleren is erg moeilijk. Ik herhaal regelmatig hoe ze het potlood vast moeten houden.	Zie vraag 3	Ik weet wie er linkshandig zijn. Het voordoen bij linkshandige kinderen kan lastig zijn. De bladzijde moet met het andere pijltje naar je navel wijzen.

10. Waar denk je dat we met ons schrijfonderwijs nog winst kunnen behalen?	11. Met wat voor soort pen schrijven de leerlingen in je groep?	12. Hoe kom jij tot het rapportcijfer voor het technisch schrijven?
---	--	--

Duidelijke regels, meer kennis. Vulpen in groep 4 en 5. Meer letten op de motoriek bij de kleuters. Letten in een vroeg stadium op de pengreep. Consequent zijn bij de schrijfhouding.	Mogen ze zelf weten, balpen, vulpen. Geen kleuren.	Op gevoel, kijken naar het werk in het schrijfschrift en de gewone schriften.
Meer aandacht aan besteden	Met potlood, dikke viltstift	
Als je een methode volgt, moet je denk ik wel de instructie volgen van de schrijfles en het schrijven niet als opvulling gebruiken.	potlood	Niet
Zo lang mogelijk in lopend schrift laten schrijven.	Een pen die ze meenemen van thuis. Het liefst grote, dikke penpen waar je niet mee kunt schrijven maar die wel cool zijn. Dit mag niet meer. Het handschrift ging drastisch achteruit. Nu schrijven ze met een gewone pen die donkerblauw of zwart schrijft.	We kijken in het schrijfschrift en kijken naar het handschrift in vrije situaties.
Het schrijven met een vulpen, schrijfonderwijs t/m groep 8. meer aandacht aanbesteden.	Potlood	
Voor de middenbouw vooral de aandacht voor de pengreep en de aandacht voor het schrijven van de letters en cijfers op de juiste manier (de juiste schrijfrichting). Als dat in de middenbouw goed geregeld is, kan er in de bovenbouw geoefend worden met het schrijven op tempo.	Een simpele balpen.	Eigen observaties en een blik door hun schrijfschrift.
Het als een vak te benaderen en niet als iets dat even tussendoor kan	Gewone pen, met rubberen grip	Schrijfschrift
zithouding, uithoudingsvermogen tijdens het vak schrijven, voorbereidend schrijven, extra oefeningen tijdens schrijflessen, pengreep		

13. Voor de kleuterbouw: Hoe schenk je aandacht aan de oog-hand-coördinatie van je leerlingen?	14. Voor de kleuterbouw: Welke materialen gebruik je bij de ontwikkeling van de fijne motoriek? Denk aan: blokken, lego, bambino, vouwbladen, mozaïek enz.	15. Voor de kleuterbouw: Gebruik je materialen voor oefening met de driepuntspengreep? Zo ja, welke? Denk aan bijvoorbeeld kralenplanken, mozaïek enz.
Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
Door oefeningetjes en spelletjes te doen	Alle materialen waarbij de fijne motoriek en de ooghandcoördinatie geoefend worden	Ja veel
Spelmateriaal, spelletjes: zoals vingerspelletjes met een liedje of versje erbij.	Blokken; kralen rijgen; kralenplank; lego; mozaïek; vouwen; ringen en stokjes, klei, verven, krijtbord, zand/watertafel, etc. etc. etc.	Mozaïek, kralenplank. driekantige potloden; ringen en stokjes
Door allerlei voorbereidend ontwikkelingsmateriaal aan te bieden dat de oog-handcoördinatie bevordert.	Kralenplank, blokjes, vouwblaadjes.	Kralenplanken
Door middel van gymlesjes bv overgooien met de bal, werkjes in het platte vlak, materialen uit de kast, puzzels ed.	Kralenplank, prikpen, lego, grafisch materiaal, insteekmozaïek, fröbelblokken,	We gebruiken driekantige potloden.

16. Ruimte voor opmerkingen, suggesties, vragen en dergelijke

Zeker door de computer moet het schrijfonderwijs extra aandacht krijgen, omdat kinderen steeds minder met schrijven bezig zijn !!! Het is je visitekaartje voor later !!!

Ik vond het soms moeilijk om antwoord te geven, omdat ik soms aan de kleutergroep dacht, maar ik observeer ook in de andere groepen. Er worden in ieder geval weinig vragen gesteld door de lkr. als het gaat om schrijven. Er worden wel opmerkingen gemaakt en weinig hulpvragen. Het doel moet dus duidelijker worden voor leerkrachten om te kunnen bepalen of een kind dit doel behaald heeft en zo niet wat dan?? groetjes Hannie

Succes met het SCHRIJVEN van je meesterstuk

Ik heb de vragenlijst ingevuld voor groep 4. In groep 8 geef ik amper schrijfles en als ik het geef, zal het in grote mate overeenkomen met **jouw schrijfonderwijs**. Bij vraag 2 ben ik van het schrijfonderwijs dat Ria en ik samen geven uitgegaan. Ook is dit een gemiddelde, want aan het begin van het jaar besteedde ik meer tijd aan het schrijfonderwijs dan nu. Liefs!

Ad vraag 16: van belang is niet het feit jongen of meisje, ieder kind is op een ander niveau qua motorische ontwikkeling (fijn) en daar moet bij ieder kind apart op gelet worden. Of het nu een meisje of een jongen is.

Hoofdstuk 5. Conclusies

5.1 Weer terug naar de onderzoeksvraag

Ik denk dat op o.b.s De Hobbitstee het heel goed mogelijk is om op korte termijn heel veel te realiseren met weinig werkdrukbelasting voor het team. Een aantal zaken zijn eenvoudig te bewerkstellingen zonder al te veel verandering in een keer.

Als ik kijk naar mijn onderzoeksvraag:

Hoe kunnen wij op o.b.s. De Hobbitstee ons voorbereidend, ons aanvankelijk en ons voortgezet schrijven verbeteren zodat onze leerlingen groep 8 verlaten met een duidelijk leesbaar eigen handschrift en voldoende schrijftempo?

Dan zijn er op korte termijn een aantal belangrijke veranderingen mogelijk waardoor wij dichterbij de buurt komen van ons streefdoel:

De leerlingen kunnen een duidelijk leesbaar, vlot geschreven en goed verbonden hellend handschrift schrijven.

Na 8 leerjaren mag het geschrevene gezien worden als een typisch persoonlijke grafische neerslag in conventionele tekens, als een uitdrukking van het innerlijk schrijfproces. (Van Engen, 1998)

In de volgende paragraaf geef ik mijn aanbevelingen als antwoord op de onderzoeken en deelvragen. Deze zijn verdeeld in aanbevelingen voor op korte termijn, evenals aanbevelingen voor op lange termijn.

5.2 Aanbevelingen voor o.b.s. De Hobbitstee op korte termijn

- Maak gebruik van de schrijfrijsheidstest om te kijken of leerlingen toe zijn aan technisch schrijven.
- Bij de beginnende geletterdheid in groep 1 en 2 het kind altijd in kapitalen laten schrijven. Zo voorkom je problemen met translatie en letterzones.
- Rekening houden met de ontwikkelingsvolgorde van het kind. Van eenvoudig naar complex, van concreet naar abstract en van input naar output.

- Let op dat er geen verwarring ontstaat tussen het schriftbeeld en het schrijfbeeld.
- Maak onderscheid tussen een schrijfletter en een leesletter. Geef dit ook duidelijk aan op het bord.
- Blokletters komen het aanvankelijk schrijven niet ten goede (het oefenen van schrijfpatronen). Weer deze letters uit de school, de letters dienen als letters voor het invullen van administratieve formulieren.
- Weer de balpen uit de groepen 1, 2, 3 en 4. Gebruik de vulpen en het potlood.
- Haal het schrijven (vooral in de bovenbouw) uit de vrijblijvende, humeurgevoelige sfeer.
- Geef schrijven een volwaardige plaats in het schoolse leerproces, ook in de bovenbouw.
- Gebruik de schrijfles niet als 'uitloopreserve'.
- Geef bij iedere schrijfles instructie, zie het niet als zelfstandig een werkblad maken.
- Liever twee keer kort en goed, dan één lange schrijfles.
- Geef dictaatschrijflessen, afwisseling is stimulerend.
- Laat de leerlingen niet te lang doorschrijven in verband met kramp en vermoeidheid.
- Hanteer door de hele school dezelfde pengreep. Bij voorkeur de dynamische driepuntsgreep.
- Als leerkracht heb je een voorbeeldfunctie, heb je zelf geen goede pengreep, laat dit dan ook niet zien.
- Een gripper is geen garantie voor een juiste pengreep, het is slechts een hulpmiddel.
- Het is van belang dat kinderen tijdens de les hun houding afwisselen. Continu in één houding zitten (al is dat de juiste schrijfhouding) is voor iedereen onplezierig.
- Iedere leerling heeft een passende stoel en een passende tafel nodig.
- In verband met groei is het noodzakelijk minimaal eenmaal per jaar bij alle kinderen het meubilair te controleren.
- Bij twijfel tussen twee verschillende maten stoelhoogte kun je het best kiezen

voor de kleinere stoel.

- Het is belangrijk dat de voeten op de grond kunnen staan voor de balans.
- Er zijn kinderen die bijvoorbeeld een kort bovenlichaam hebben in vergelijking met de lengte van de benen, of juist omgekeerd. In dergelijke gevallen zul je dus bij een bepaalde tafelhoogte een ander stoeltje moeten zoeken.
- Het is zinvol en mogelijk om kinderen rond hun vijfde jaar te onderzoeken op handvoorkeur. Er is op deze leeftijd een duidelijk dominantieverschil tussen de linker- en de rechterhand. Ongeveer 5 tot 10% van de kleuters is aangeboren linkshandig.
- Een kind dat linkshandig is en leert schrijven heeft veel extra aandacht nodig. Dit op de gebieden van lichaamshouding, de houding van de schrijvende onderarm, de pengreep, de schriftligging en het schrijfmateriaal.

5.3 Aanbevelingen voor o.b.s. De Hobbitstee op lange termijn

- Pas na de kerstvakantie in groep 3 (of zelfs later) starten met het aanleren van de schrijffletters, zeker niet in groep 1, 2 of de start van groep 3. Concentreer eerst op het leren lezen.
- Een ontkoppeling tussen het proces van het leren lezen en het proces van het leren schrijven. Begin eerst alleen met het leesonderwijs. Na de kerstperiode of later (aanvang groep 4) kan worden begonnen met het voorbereidend schrijven. Pas als het kind de losse leesletters kent en kan toepassen, kan het leren schrijven van diezelfde letters beginnen. (analyse-proces).
- Cluster sommige aspecten van het schrijfonderwijs met vakken als tekenen.
- Als team samen kritisch kijken naar het schoolwerkplan ten aanzien van schrijven.
- De visie van de school op het schrijfonderwijs onder de loep nemen en eventueel aanpassen.
- De subdoelen en leerinhouden per fase als team afspreken.
- De werkvormen per fase, de vormen van differentiatie en klassenorganisatie als team met elkaar afstemmen.
- De ontwikkelings- en schrijfmaterialen per groep, wat gaan we hanteren?

- De aanpak van observatie, toetsing, signalering, interpretatie, remediering, registratie, rapportage, organisatie en de keuze van de middelen die daarvoor gebruikt worden met het team afstemmen.
- Welke soorten hulp gaan we bieden aan kinderen die moeite hebben met schrijven:
 - extra hulp, individueel in de groep en/of groepsgewijs, soort programma's remedial teaching, speciale hulp voor linkshandige leerlingen en voor bepaalde type kinderen.
 - remediërende materialen: speciale pennen, potloodgrippers, werkbladen.
- Schoolafspraken ten aanzien van: welke schriftsoorten worden door de leerkrachten gebruikt, welke door de kinderen, -in welke groep(en)-. Het voorbeeldschrift van de volwassenen, met name van de leerkrachten verdeeld over de leerjaren, observatie van schrijfproblemen, linkshandigheid, wijzen van correctie enzovoort.
- Afspreken welke observatie-instrumenten en individuele beheersinglijsten voor de individuele leerling er gehanteerd gaat worden.
- Afspreken welke observatie-instrumenten en beheersingslijsten voor de groep er gehanteerd gaan worden.

Ik realiseer mij terdege dat mijn conclusies en aanbevelingen niet te realiseren zijn binnen een korte periode. Vooral mijn advies voor de ontkoppeling tussen het leren lezen en het leren schrijven is een grote stap waarmee men niet over een nacht ijs moet gaan. Toch als ik kijk naar aanbevelingen op korte termijn is er al heel eenvoudig winst te behalen. Alleen al de verplichte vulpen terug en een juiste tafel- en stoelhoogte voor ieder kind zal spoedig zijn vruchten afwerpen en is eenvoudig te realiseren zonder extra belasting voor leerkrachten.

Hoofdstuk 6. Evaluatie onderzoek

Als ik nadenk over mijn onderzoek, dan kijk ik met veel genoegen terug op deze boeiende en leerzame tijd. Ik had van tevoren niet kunnen bedenken dat dit onderzoek de school maar ook mij persoonlijk zo veel zou kunnen opleveren. Ik heb nog niet eerder op deze wijze en op dit niveau een onderzoek gedaan om daadwerkelijk iets voor mijn school te verbeteren. Ik heb dit als heel leerzaam maar ook als prettig ervaren omdat je bezig bent met iets wat een groter doel heeft dan alleen je eigen leerproces. Je slaat om zo te zeggen, twee vliegen in een klap. Je verrijkt je eigen kennis, je bent bezig om de school waar je werkt te helpen om iets cruciaals te veranderen en te verbeteren en als extraatje: je leert hoe je in de toekomst meer van dit soort verbeteronderzoeken zou kunnen uitvoeren.

Ik vond het pittig, maar heb het als erg positief ervaren. Ik heb vooral genoten van de literatuurstudie. Ik houd erg van lezen en het kostte mij dan ook veel moeite om een selectie van mijn literatuurstudie te maken over wat ik in mijn onderzoek zou meenemen en wat ik zou moeten weglaten. Ik denk dat dit mij het meest moeite kostte. Om een goede balans te vinden tussen concrete informatie voor mijn onderzoek en overbodige informatie waar ik persoonlijk wel de meerwaarde van zag maar wat teveel stof bevatte voor dit onderzoek.

Om kort te zijn is dit voor mij een groot leerpunt geweest.

Verder is een ander belangrijk punt dat ik als leerkracht een geheel andere kijk heb gekregen op het schrijfonderwijs voor de gehele school (en mijn persoonlijke schrijfonderwijs binnen mijn groep) en binnen het primair onderwijs. Ik had niet kunnen bedenken dat het zo'n groots onderwerp zou zijn waarbij zulke belangrijke facetten aanwezig zijn. Vooral de ontdekking dat door het ontkoppelen van het leren lezen en leren schrijven op beide gebieden veel winst te behalen valt sprak mij zeer aan. Ik hoop ook van ganser harte dat mijn school, dit in mijn ogen belangrijkste advies, gaat meenemen en uitvoeren.

Wat ik moeilijk vond was niet alleen de gelezen literatuur op papier te zien te krijgen maar ook om de vele stroom aan informatie uit de literatuur te kanaliseren. Op een gegeven moment merkte ik ook bij mijzelf dat ik maar bleef lezen en niet daadwerkelijk de stroom aan informatie ging uitwerken. Door de noodzaak ben ik dit natuurlijk toch gaan doen en achteraf bleek dit meer mee te vallen dan ik van tevoren in had kunnen schatten. Eenmaal bezig bleek het moeilijker om juist minder op te schrijven en concreet te blijven.

Wat ik erg jammer heb gevonden is dat niet alle leerkrachten en remedial teachers hebben meegewerkt aan de enquête. Dit kwam niet voort uit weerstand tegen mijn onderzoek maar meer uit desinteresse of tijdsindruk van de desbetreffende leerkrachten. Jammer, want ik had graag voor mijn onderzoek ieders antwoorden en bevindingen vernomen. Volgens mijn begeleider moet je dit echter altijd incalculeren en zal je zelden een 100% score halen als je mensen vraagt om mee te werken aan bijvoorbeeld enquêtes en/of interviews, ook al is het in het belang van de school.

Ik ben erg blij geweest met de hulp vanuit directie en intern begeleider. De directie is een grote steun geweest door geïnteresseerd te zijn in mijn studie en onderzoek en ook zeer zeker open te staan voor de veranderingen ten aanzien van ons schrijfonderwijs op o.b.s. De Hobbistee. Ook de grote verandering van het ontkoppelen tussen het leren lezen en het leren schrijven heeft de steun van de directie. Mijn intern begeleider was ook zeker van positieve invloed door de interesse naar mijn onderzoek maar ook door een enkele keer mijn werk te lezen, vragen te stellen en positieve feedback te geven. Over het algemeen kan ik dus zeggen dat de samenwerking op school met mijn team erg goed verliep, een enkele uitzondering daargelaten.

De samenwerking met mijn critical friends heb ik zeer zeker ook als prettig ervaren. Onze begeleider Joep van Vugt als drijfveer om tot het schrijven over te gaan, het beantwoorden van vragen en de tussentijdse adviezen. Het doorlezen van al het werk met de eventuele aanvullingen. Ook mijn critical friends voor de steun, de adviezen, het luisterende oor en de uitlaatklep die we soms ieder nodig hadden.

Ik merkte dat ik sommige van mijn critical friends ook om raad begon te vragen bij de hulp van ander werk, je krijgt zeker een band en het is prettig om ook op andere vlakken binnen de studie remedial teaching om advies te vragen.

Echte tijdsdruk heb ik niet gevoeld. Iedere week bezig zijn met je onderzoek wordt ook een gewoonte en een prettige bezigheid als je eenmaal op het goede spoor zit. Het lijkt dan zelfs moeilijker om niet continu met je onderzoek bezig te zijn. Ik heb wel even wat angst gehad voor studievertraging vanwege mijn tussentijdse zwangerschap, maar deze bleek ongegrond. Na mijn verlof merkte ik dat ik de draad makkelijk weer oppikte en misschien even een tandje harder heb moeten werken om weer bij te lopen met alle vakken en mijn onderzoek maar dit bleek erg mee te vallen. Ik heb niet veel last gehad van tijdsdruk en al helemaal niet van weerstand binnen mijn werk.

Voor mijn persoonlijke ontwikkeling is dit onderzoek erg goed geweest. Op zoveel verschillende manieren. Het in de diepte duiken van een grootschalig onderzoek in belang van de hele school schept ook een verantwoording die ik als erg prettig heb ervaren. Ik merk dat ik de laatste tijd graag zulke verantwoording heb binnen mijn werk en hier ook goed mee om kan gaan. Gelukkig geeft de directie mij ook deze kansen en is er ook het vertrouwen. Ik krijg de rust en de tijd om mijzelf ook op deze manier te ontwikkelen. Ik hoop dat ik vaker zulke onderzoeken in het belang van de school kan gaan uitvoeren.

Door mijn studie ben ik ook erg gemotiveerd geraakt om meer te doen op dit gebied. Volgend jaar hoop ik met de studie intern begeleider te starten en ook verder te gaan met trendanalyses op mijn school. Ondanks dat een studie zwaar kan zijn in samenhang met je werk, je gezin en je tijd voel ik dat ik er ook veel energie van krijg en er ook erg veel van heb geleerd. Dit is waarschijnlijk de grootste winst voor mijzelf gebleken.

Literatuurlijst

Boeken

Baauw-van Vledder, A., van Dijk, E. (2003). *Schrijven met zorg, praktische didactiek van handschriftontwikkeling*. Baarn: HBuitgevers

Keulen, M., van Eerd-Smetsers, C. (2007). *Van kleutertekening tot schrijven*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff

Kooijman, E., van Mierlo, M., Natzijl, C. (2008). *Pak je pen, handschriftontwikkeling in de praktijk*. Rosmalen: Uitgeverij Cantal bv

Van Engen, A. (1998). *Schrijven als oefenvak, handboek voor didactiek en praktijk*. Vries: Van Engen B.V.

Artikelen

Scholten, A., Hamerling, B. (2004). *Schrijfdocenten ontwikkelen schrijfrijpheidstest*. PLEINprimair, 16-01-2004, nr. 12S

Scholten, A., Hamerling, B. (2007). *Schrijven zonder lezen*. JSW, jaargang 92, oktober 2007

Sweller, J., van Merriënboer, Paas. (1998). *Cognitive Architecture and Instructional Design*. Educational Psychology Review, Vol. 10, No. 3.

van der Laan, A. (2006). *Leren lezen en begrijpen. Een verkenning naar het leesonderwijs in het ZML*. Stichting Leerplanontwikkeling (SLO), Enschede